

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ
БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“БАНК ИШИ”

йўналиши

**“ЗАМОНАВИЙ БАНК ИШИ”
модули бўйича
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Тошкент - 2016

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил 6 апрелидаги 137-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчилар: ТДИУ, иқтисод фанлари номзоди, доцент, Тожиев Р.Р.
ТДИУ, ассистент, Мамадияров З.Т.

Тақризчилар: Каримов Ф., Тошкент Халқаро Вестминстер университети,
Ph.d.
Рахимов М., Тошкент Халқаро Вестминстер университети,
Ph.d.

*Ўқув -услугий мажмуа Тошкент давлат иқтисодиёт университети
Кенгашининг 2016 йил _____ даги ____ - сонли қарори билан тасдиққа
тавсия қилинган.*

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.	9
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	19
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	831
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	864
VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ	88
VII. ГЛОССАРИЙ	931
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	953

І. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Мазкур ишчи дастур иқтисодиёт соҳаси қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишлари учун хорижий тажрибалар асосида ишлаб чиқилган ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил 6 апрелдаги 137-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастурга мувофиқ шакллантирилган.

Дастур замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари ва қонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнларида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишининг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, бу орқали олий таълим муассасалари педагог кадрларининг соҳага оид замонавий таълим ва инновация технологиялари, илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига кенг татбиқ этиш, чет тилларини интенсив ўзлаштириш даражасини ошириш ҳисобига уларнинг касб маҳоратини, илмий фаолиятини мунтазам юксалтириш, олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришни тизимли таҳлил қилиш, шунингдек, педагогик вазиятларда оптимал қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ компетенцияларга эга бўлишлари таъминланади.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг махсус фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар ўзгартирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Замонавий банк иши модулининг **мақсади** банк ҳақида илгари сурилган илмий-назарий концепциялар тўғрисида қиёсий, таҳлилий маълумотлар бериш, замонавий педтехнологиялардан фойдаланиб тингловчиларни малакасини оширишга кўмаклашиш ҳисобланади.

Замонавий банк иши модулининг **вазифаси**:

- Банк тизими, унинг бўғинлари бўйича олиб борилаётган ислохотлар тўғрисидаги асосларнинг ишлаб чиқилганлигини ёритиш ва тингловчиларда уларни аниқ илмий назарий таҳлил қилиш, холис баҳолаш ва мустақил ҳаётий

позициясини вужудга келтиришга эришиш;

- Банк тизими ва уни бошқариш тизимидаги ислохотлар билан боғлиқ ўзгаришлар ва янгиланишларни илмий назарий таҳлил этиш ва ўзига хос хусусиятлари, мақсад-вазифаларини тингловчиларга етказиш;

- Ўзбекистон Республикаси банк тизимидаги ислохотлар, Марказий банк ва унинг пул-кредит сиёсати борасидаги ислохотларни таҳлил этиш, Президент асарларига таянган ҳолда ўрганишдан иборат.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Замонавий банк иши” фанини ўзлаштириш жараёнида тингловчи:

- банкларни шакллантириш тамойиллари, шакллари ва йўналишлари;

- банк хизматлари ва уларнинг операциялари;

- банкларни бошқариш ва уларни тартибга солиш тартиби;

- банк фаолиятини тартибга солиш тизимлари;

- банк фаолиятининг асосий йўналишларини белгиловчи омиллар;

- банк фаолияти соҳасида халқаро талаблар *ҳақида билимларга эга бўлиши керак;*

- банк фаолиятини доимий ўзгариб турувчи бозор конъюнктураси асосида таҳлил қилиш ва ўз вақтида унга мослаша олиш;

- банк фаолиятини ташкил этиш ва тартибга солиш бўйича мустақил қарорлар қабул қилиш;

- банк фаолиятини бошқариш борасида ривожланган давлатлар банк тажрибасидан фойдаланиш;

- банк фаолиятини таҳлил қилиш; тижорат банкларини фаолиятини такомиллаштиришда халқаро талаблар моҳиятини англаш;

- молиявий инқирозларнинг вужудга келиш сабаблари, уларнинг оқибатлари ҳамда инқирозга қарши чора-тадбирлар ишлаб чиқиш *кўникма ва малакаларларига эга бўлиши керак;*

- тижорат банкларининг фаолиятида Базель талабларининг муҳимлиги;

- банклар фаолиятини бошқаришда ривожланган мамлакатлари тажрибаси, молиявий инқирозларнинг юз бериши ва ундан чиқиш йўллари *ҳақида компетенцияларга эга бўлиши керак.*

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Замонавий банк иши” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентация ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш

назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Ўқув модул мазмуни ўқув режадаги учинчи ва бешинчи блок ва мутахассислик ўқув модулларининг барча соҳалари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг умумий тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Ўқув модулнинг олий таълимдаги ўрни

Ҳозирги глобаллашув шароитида замонавий банк иши ва ундаги ислохотларнинг устувор йўналишлари тўғрисида назарий ва амалий билимларни мужассамлаштирган бўлиб, унда жаҳон мамлакатлари ва Республикамиз банк тизимидаги ислохотларнинг концептуал асослари ёритб берилган. Замонавий иқтисодчи педагог кадрлар учун ушбу йўналишдаги маълумтларни ўзлаштириш талаб қилинади ва бунда фаннинг роли юқоридир.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				Мустақил таълим
			жами	Жумладан			
				Назай	Амалий машғулот	Кўчма машғулот	
1.	Замонавий банк иши	32	28	10	14	4	4
2.	Халқаро банк иши ва молия	28	24	10	14		4
3.	Монетар сиёсат	28	26	10	14	2	2
	Жами:	88	78	30	42	6	10

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Банк фаолиятини тартибга солишнинг халқаро андозалари.

Банк фаолиятини тартибга солишнинг зарурлиги. Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни ташкил этиш, хорижий мамлакатларда банк фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишнинг зарурлиги, Базель кўмитасининг вужудга келиши, банк назорати тизимининг турлари ва хусусиятларини ўрганиш.

Базель I ва Базель II талабларининг аҳамияти.

Базель кўмитасининг асосий тамойиллари, капитал етарлилигига минимал талаблари, банк назоратини ташкил этиш асослари ва капитал етарлилиги, йирик кредитлар, ликвидлилик rischi, бозор rischi, операцион риск, кредит rischi, мамлакат rischi, фоиз rischi, рискларни бошқариш rischi, ички назорат ва ички аудит тизимини ўргатишдан иборат.

Базель III талаблари ва уни жорий этиш шартлари.

Тижорат банкларининг ресурслари бошқаришда Базель III талаблари ва уни жорий этиш шарт шароитлари кўриб чиқилмоқда. 2013 йил биринчи январдан бошлаб 2019 йил биринчи январига қадар янги стандартларни татбиқ этиш. Базель III – Базель II га киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар. Банкнинг ўз капитали структурасидаги ўзгаришлар. Капитал етарлилигига қўйиладиган талабларнинг оширилиши. Капитални ҳимояловчи буферларни ташкил этилиши.

2-мавзу: Буюк Британия, АҚШ, Япония ва Европа иттифоқи банк тизими ҳамда уни тартибга солиш

Буюк Британия банк тизими ҳамда уни тартибга солиш. Буюк Британия банк тизимининг ташкил топиши, ривожланиши ва унинг ўзига хос жиҳатлари, банк турлари, банк тизимини тартибга олиш ва банкларнинг функциялари ўрганишдан иборат. Буюк Британия банк тизимининг ва кўпгина бошқа мамлакатлар банк тизими билан кескин фарқи бошқарувга ўзгача ёндошувлари ўрганилган.

АҚШ банк тизими ҳамда уни тартибга солиш. АҚШ банк тизимининг ташкил топиши, ривожланиши ва унинг ўзига хос жиҳатлари, банк турлари, банк тизимини тартибга солиш, АҚШ молиявий ислоҳотлари, АҚШ банкларнинг функциялари Федерал Резерв Тизими, Депозитларни Суғурталаш Федерал Корпорацияси вазифалари ва Федерал Молиявий Институтларни Текшириш Консуллиги вазифалари ўрганилган.

Япония банк тизими ҳамда уни тартибга солиш. Япония банк тизимининг ташкил топиши, ривожланиши ва унинг ўзига хос жиҳатлари, банк тизимини тартибга солиш, банкларнинг функциялари ва Япониянинг етакчи банклари фаолиятини ўрганишдан иборат. Кескин молиявий инқирозга қарамасдан, 1990 йил охирида дунёда иккинчи ўринни эгаллади, иқтисодиёт кўзга кўринарли молиявий ислоҳотлари ўрганилади.

Европа иттифоқи банк тизими ҳамда уни тартибга солиш. Францияда банк назоратининг ташкил этилиши, Германияда банк назоратининг ташкил этилиши, Италияда банк назоратининг ташкил этилиши ва ушбу давлатлар банк тизимининг ўзига хос жиҳатлари ўрганилган. Европа давлатларининг банк ва бошқа молиявий бошқарувларининг банк тузилмасига таъсири ва унинг таъсири кўриб чиқилади.

3-мавзу: Молиявий инқирозлар ва уларнинг оқибатлари

Молиявий инқироз тушунчаси ва аҳамияти. Молиявий инқироз тушунчаси, инқироз турлари, молиявий инқирознинг юзага келиш сабаблари ва уларга шарҳлар келтирилган.

2008 йилдаги молиявий инқироз оқибатлари. Молиявий инқирознинг салбий оқибатлари, уларнинг юзага келтирган ҳолатлари, молиявий инқироз даврида ривожланган мамлакатлардаги ҳолат, молиявий натижаларнинг пасайиши, иқтисодий тангликнинг вужудга келиши ва иқтисодий номутаносиблик ҳолатлари кўриб чиқилган.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1– амалий машғулот:

Банк фаолиятини тартибга солишнинг халқаро андозалари.

Банк фаолиятини тартибга солишнинг зарурлиги. Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни ташкил этиш, хорижий мамлакатларда банк фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишнинг зарурлиги, Базель қўмитасининг вужудга келиши, банк назорати тизимининг турлари ва хусусиятларини ўрганиш.

Базель I ва Базель II талабларининг аҳамияти. Базель қўмитасининг асосий тамойиллари, капитал етарлилигига минимал талаблари, банк назоратини ташкил этиш асослари ва капитал етарлилиги, йирик кредитлар, ликвидлилик rischi, бозор rischi, операцион риск, кредит rischi, мамлакат rischi, фоиз rischi, рискларни бошқариш rischi, ички назорат ва ички аудит тизимини ўргатишдан иборат.

Базель III талаблари ва уни жорий этиш шартлари. Тижорат банкларининг ресурслари бошқаришда Базель III талаблари ва уни жорий этиш шарт шароитлари кўриб чиқилмоқда. 2013 йил биринчи январдан бошлаб 2019 йил биринчи январига қадар янги стандартларни татбиқ этиш. Базель III – Базель II га киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар. Банкнинг ўз капитали структурасидаги ўзгаришлар. Капитал етарлилигига қўйиладиган талабларнинг оширилиши. Капитални ҳимояловчи буферларнинг ташкил этилиши.

2– амалий машғулот:

Буюк Британия, АҚШ, Япония ва Европа иттифоқи банк тизими ҳамда уни тартибга солиш

Буюк Британия банк тизими ҳамда уни тартибга солиш. Буюк Британия банк тизимининг ташкил топиши, ривожланиши ва унинг ўзига хос жиҳатлари, банк турлари, банк тизимини тартибга солиш ва банкларнинг функциялари ўрганишдан иборат. Буюк Британия банк тизимининг ва кўпгина бошқа мамлакатлар банк тизими билан кескин фарқи бошқарувга ўзгача ёндошувлари ўрганилган.

АҚШ банк тизими ҳамда уни тартибга солиш. АҚШ банк тизимининг ташкил топиши, ривожланиши ва унинг ўзига хос жиҳатлари, банк турлари, банк тизимини тартибга солиш, АҚШ молиявий ислохотлари, АҚШ банкларнинг функциялари Федерал Резерв Тизими, Депозитларни Суғурталаш Федерал Корпорацияси вазифалари ва Федерал Молиявий Институтларни Текшириш Консуллиги вазифалари ўрганилган.

Япония банк тизими ҳамда уни тартибга солиш. Япония банк тизимининг ташкил топиши, ривожланиши ва унинг ўзига хос жиҳатлари, банк тизимини тартибга солиш, банкларнинг функциялари ва Япониянинг етакчи банклари фаолиятини ўрганишдан иборат. Кескин молиявий инқирозга қарамасдан, 1990 йил охирида дунёда иккинчи ўринни эгаллади, иқтисодиёт кўзга кўринарли молиявий ислохотлари ўрганилади.

Европа иттифоқи банк тизими ҳамда уни тартибга солиш. Францияда банк назоратининг ташкил этилиши, Германияда банк назоратининг ташкил этилиши, Италияда банк назоратининг ташкил этилиши ва ушбу давлатлар банк тизимининг ўзига хос жиҳатлари ўрганилган. Европа давлатларининг банк ва бошқа молиявий бошқарувларининг банк тузилмасига таъсири ва унинг таъсири кўриб чиқилади.

3– амалий машғулот:

Молиявий инқирозлар ва уларнинг оқибатлари

Молиявий инқироз тушунчаси ва аҳамияти. Молиявий инқироз тушунчаси, инқироз турлари, молиявий инқирознинг юзага келиш сабаблари ва уларга шарҳлар келтирилган.

2008 йилдаги молиявий инқироз оқибатлари. Молиявий инқирознинг салбий оқибатлари, уларнинг юзага келтирган ҳолатлари, молиявий инқироз даврида ривожланган мамлакатлардаги ҳолат, молиявий натижаларнинг пасайиши, иқтисодий тангликнинг вужудга келиши ва иқтисодий номутаносиблик ҳолатлари кўриб чиқилган

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модулнинг назарий материални ўзлаштиришда қуйидаги:

→ ўқув ишини ташкиллаштиришнинг интерфаол шакллари: кўргазмали маъруза, савол-жавобли маъруза, суҳбат-маърузалар орқали ташкиллаштириш назарда тутилган.

→ ўқув фаолиятини ташкил этиш шакллари сифатида қуйидагилардан фойдаланиш назарда тутилган:

- маъруза машғулотларида оммавий, жуфтлик, индивидуал;
- амалий машғулотларда жуфтлик, индивидуал.

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

Мазкур модул юзасидан тингловчиларнинг билим, кўникма ва малакалари назорати қуйидаги мезонлар орқали баҳоланади:

№	Баҳолаш тури	Энг юқори балл 2,5	Изоҳ
1.	Таълим олувчилар модулли ўқув ахборотини ўзлаштиришлари учун, ўқитишнинг мақсад ва натижаларини, модул мазмунини аниқ танланганлиги	1,0 балл	Масала ва топшириқларни бажариш - 1,0 балл.
2.	Модулли ўқув ахборот: график, расм кўринишда етарли миқдорда, сифатли маълумотдан иборат бўлиши		
3.	Вазият моделини яратилиши	1,5 балл	Кейс-стади технологиясини ишлаб чиқиши - 1,5 балл.
4.	Кейс матни баён этилиши		
5.	Кейснинг педагогик паспортининг тузилиши		

КЎЧМА МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Мазкур модул бўйича ўқув режада банк фаолиятини тартибга солишнинг халқаро андозалари ва молиявий инқирозлар ва уларнинг оқибатлари мавзуларида жами 4 соат кўчма машғулотлар назарда тутилган.

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

1- маъруза машғулотида куйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

Топшириқ мазмуни → «ФСМУ» методи орқали берилган фикрга муносабатлар келтириш

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзуни сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозларининг мамлакат банк тизимига таъсир этмаслиги учун бошқа давлатлар билан экспорт-импорт операцияларини олиб бормасилиги лозим”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

1 - Амалий машғулотда қуйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади.

1) Машғулотнинг мотивация босқичида: “SWOT-таҳлил”дан фойдаланилади.

Топшириқ мазмуни → “Интернет банкинг масофавий банк хизмати имкониятлари ва камчиликларини келтириб ўтинг?”

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Интернет банкинг масофавий банк хизмати имкониятларининг SWOT таҳлилинини ушбу жадвалга туширинг.

S	Интернет банкинг масофавий банк хизматидан фойдаланишнинг кучли томонлари	Тўлов тизимининг электронлашиб бораётгани жараёнида мижозлар банкка бормасдан масофадан шахсий компьютерлари орқали тўловларни амалга ошириши...
W	Интернет банкинг масофавий банк хизматидан фойдаланишнинг кучсиз томонлари	Интернетга уланган компьютер (ноутбук) ва унга Microsoft Internet Explorer дастурининг 6.0 ёки ундан юқори версияси ўрнатилган бўлиши...
O	Интернет банкинг масофавий банк хизматидан фойдаланишнинг имкониятлари (ички)	<ul style="list-style-type: none"> • ўз ҳисобварағингиздаги операцияларни осонгина ва энгил амалга ошириш; • ҳисобварақдаги пул маблағлари ҳаракати тўғрисидаги кўчирма, карта ҳисобварақ тўғрисидаги ҳисоботни олиш; • юқорида санаб ўтилган функциялардан суткасига 24 соат ва ҳафтасига 7 кун фойдалана олиш...
T	Тўсиқлар (ташқи)	Аҳолининг техник томондан етарли билимга эга эмаслиги ва вилоятларда коммуникацион инфраструктуранинг яхши ривожланмаганлиги...

2 - маъруза машғулотида қуйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

Топшириқ мазмуни → “Масофавий банк хизматлари турлари ва уларнинг мисоллар келтиринг?”

“Хулосалаш” (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айна пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустақкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни таркатади;

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу яқунланади.

Намуна:

Масофавий банк хизматлари турлари					
Интернет банкинг		SMS банкинг		Мобиль банкинг	
Афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги

Хулоса:					

2-амалий машғулотда куйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

1) Машғулотнинг мотивация босқичида: “Ассесмент” методидан фойдаланилади.

Топшириқ мазмуни → Берилган турли топшириқларни бажариш?

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 4 балл ёки 1-4 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест

- 1.Интернет банкинг тизими орқали тўловларни амалга оширишда .... лозим?
- А. Электрон рақамли имзо
- В. Телефон
- С. Факс

Қиёсий таҳлил

- Банкнинг кунлик балансини таҳлил қилинг?

Тушунча таҳлили

- КАМИ қисқармасини изоҳланг...

Амалий кўникма

- Ипотека кредитини олиш учун талаб этиладиган хужжатлар номини айтиб беринг?

3 - маъруза машғулотида куйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

Топшириқ мазмуни → «Тушунчалар таҳлили» методи орқали берилган фикрга муносабатлар келтириш

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган таркатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тўғри ва тўлиқ изоҳини ўқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тўғри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Inflation	бу товар муомаласига нисбатан қоғоз пул массасининг ортиқчалигидир.	
Income	ишлаб чиқариш омилларини ишлатишдан келадиган пул ва натурал тушумлар.	
Currency	бу халқаро ҳисоб-китобларда ишлатила-диган у ёки бу мамлакат миллий пул бирлигида ифодаланган тўлов ҳужжатлари ва пул мажбуриятларидир.	
Audit	хўжалик фаолиятини текшириш, тафтиш ва таҳлил қилиш.	
Loan	у вақтинча ўз эгалари қўлида бўш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиқадиган муносабатларни билдиради.	

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

3-амалий машғулотда қуйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

Машғулотнинг мотивация босқичида: “Блиц-сўров” усулидан фойдаланилади.

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: ўқувчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топшириқ, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва ўқувчилардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл қуйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

«Савдо кредитининг бир мартага олиш ва сўндириш» кетма-кетлигини жойлаштиринг. Ўзингизни текшириб кўринг!

Ҳаракатлар мазмуни	Якка баҳо	Якка хато	Тўғри жавоб	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси
Талаб этиладиган ҳужжатлар					
Йиллик 18% дан берилган кредитнинг 3 ойлик фоизини					

ҳисобланг					
Асосий қарз ва фоизни сўндириш провоткаларини ёзинг					
Кредитнинг сўндириш графигини тузинг					

4 - маъруза машғулотида қуйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

Топшириқ *мазмуни* → «Инсерт» методи орқали берилган фикрга муносабатлар келтириш

“Инсерт” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод ўқувчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод ўқувчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

➤ ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;

➤ янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намоёниш этилади;

➤ таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда талабалар ёки қатнашчиларга қуйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“– ” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт якунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот якунланади.

4-5 - амалий машғулотларда қуйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

Машғулотнинг мотивация босқичида: “Венн Диаграммаси” усулидан фойдаланилади.

Топшириқ мазмуни → Берилган турли топшириқларни бажариш?

Венн Диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади.

Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;

- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;

- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштириладилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Банк депозитлари турлари бўйича

5 - маъруза машғулотида қуйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

Топшириқ мазмуни → «Блиц-сўров» методи орқали берилган фикрга муносабатлар келтириш

“Блиц-сўров” саволлари:

1. АҚШ да банклар фаолиятини назорат қилиш тизимининг ташкил топиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини айтинг.
2. Буюк Британияда банк назоратини айтинг.
3. Германия банк назоратининг ўзига хос хусусиятларини санаб беринг.
4. Банк назорати бўйича Базель кўмитасининг вужудга келиши ва ривожланишини айтинг.

6-7 - амалий машғулотларда қуйидаги интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланилади:

Машғулотнинг мотивация босқичида: “Кейс-стади” усулидан фойдаланилади.

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде қўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерде (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Банк томонидан жисмоний шахсга берилган 10,0 млн. сўмлик истеъмол кредити қайтмаяпти. Мижоз доимий ишлаб турган иш жойидан бўшаганлиги маълум бўлди. Кредит учун мижоз томонидан қўшимча гаров қўйилмаган.

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг(индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Муаммони ҳал этиш кетма-кетлигини аниқланг (жуфтликларда бажаринг)

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-мавзу: Банк фаолиятини тартибга солишнинг халқаро андозалари.

Режа:

1. Банк фаолиятини тартибга солишнинг зарурлиги.
2. Базель I ва Базель II талабларининг аҳамияти.
3. Базель III талаблари ва уни жорий этиш шартлари.

Таянч иборалар: *Федерал Резерв Тизими, I даражали капитал, II даражали Базель талаблари, банк назорати, капитал етарлилиги.*

1.1. Банк фаолиятини тартибга солишнинг зарурлиги.

Жаҳоннинг ривожланган давлатлари тажрибасига кўра, эмиссия банки ва тижорат банклари тармоғини ўз ичига олган икки поғонали банк тизимини самарали фаолият кўрсатишини йўлга қўймай туриб, давлат иқтисодиётини юксалтириш ва унинг барқарорлигига эришиш мумкин эмас. Бунда биринчи поғонада Марказий банк бўлиб, у мамлакатнинг пул муомаласини ва барча кредит муассасаларининг фаолиятини тартибга солиб туради. Иккинчи поғонани эса тижорат банклари ва бошқа кредит ташкилотлари шакллантиради.

Банк тизимининг бундай бўлиниши авваламбор, Марказий банкнинг ва тижорат банкларининг мақсадлари, вазифалари ва мавқеини белгилайди. Тижорат банклари ўз фаолиятида жисмоний ва юридик шахсларга хизмат кўрсатишни тижорат асосида амалга оширадilar. Марказий банк эса мамлакатнинг макроиқтисодий кўрсаткичларини, республика молия секторининг мустақамлигини, миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашга қаратилган фаолиятни амалга оширади.

Ҳар қандай давлатнинг иқтисодиёт соҳасидаги пировард мақсади барқарор иқтисодий ўсишни, юқори бандликни, барқарор ички баҳоларнинг мавжудлигини таъминлаш ҳисобланади. Ушбу мақсадга иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида эришилади. Пул-кредит сиёсати, бюджет сиёсати, нарх-наво сиёсати, иш ҳақи ва бандлик сиёсати иқтисодий сиёсатнинг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланади.

Пул-кредит сиёсати инфляцияни жиловлаш, ишлаб чиқаришнинг пасайиши ва ишсизликнинг олдини олиш, тўлов балансининг мувозанатлашган ҳолатини сақлаб туриш, фаол бозор конъюнктурасини таъминлаш мақсадида амалга ошириладиган сиёсатдир.

Мазкур сиёсат барча давлатларда Марказий банк томонидан амалга оширилади. Айрим давлатларда у Миллий банк деб ҳам юритилади, АҚШда эса Федерал Резерв Тизими (ФРТ) деб аталади ва баъзан Фед деб юритилади.

Банк фаолияти барча мамлакатларда қатъий равишда тартибга солинади ва назорат қилинади. Зеро, банклар мамлакатдаги капитални сафарбар қилиш ва кредитлар тақдим этиш билан мамлакат молия тизимида фаол иштирок этади. Ва албатта, назоратнинг асосий мақсади аҳолини қолаверса, мамлакат манфаатларини ҳимоя қилишдир. Банк назоратини амалга оширишнинг бир қатор сабаблари манфаатлар нуқтаи-назаридан келиб чиқади ва улар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, банклар мамлакат аҳолисининг жамғармасини асосий сақловчиси ҳисобланади. Банклар фаолиятини назорат қилиш мамлакат аҳолисини моддий зарар кўришдан сақлаш учун ташкил этилади. Чунки банкларнинг асосий мақсади даромад олишга қаратилган бўлиб, банк даромадлилиги унинг ликвидлиги билан тескари мутаносибликда бўлган ҳолда риск билан тўғри мутаносибликдадир. Бу эса баъзи ҳолларда банкларнинг инвестицион ва кредит портфелининг ёмонлашувига олиб келиши мумкин.

Банк мижозлари эса банк рўпара келаётган риск ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлмайди. Демак, банкнинг рискни қабул қилиш эҳтимолининг ошиши мамлакат аҳолисининг жамғармасининг жиддий зарар кўришига олиб келади. Банкнинг салбий фаолиятдан аҳоли жамғармаларининг фақат қисқа муддатли юқори ликвидли депозитларга қўйилган қисми зарар кўриб қолмай, балки узоқ муддатли жамғармаси масалан, пенсия фондига ажратилган ажратмалар ҳам жиддий зарар кўриши мумкин. Бу эса банк назоратининг нақадар муҳимлигини кўрсатади.

Иккинчидан, банк кредиторлари манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида банклар фаолиятини назорат қилиш, тартибга солиш амалиётлари қўлланилади. Хўжалик юритувчи субъектлар ва индивидуал шахслар ўз фаолиятларини ривожлантириш, турмуш фаровонликларини ошириш учун тижорат банкларининг турли хил кредитларидан фойдаланишади. Ушбу кредитлар кенг омма учун йўналтирилишини ҳамда банк хизматларининг нархини ошиб кетмаслигини таъминлаш мақсадида ҳукумат, банк назоратининг билвосита воситаси бўлган банклар ўртасидаги кучли рақобатни таъминлаб, эришади.

Учинчидан, ҳукумат ўз иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш учун самарали банк назоратини ташкил қилишга ҳаракат қилади. Банклар ҳукуматнинг фискал агенти бўлиш билан бирга уларнинг ўзлари ҳам мамлакат бюджетига солиқ тўловларини амалга оширишлари билан ҳукумат томонидан уларнинг юқори даромадлилиги қўллаб-қувватланади ва шу билан бирга, юқори даромадлилик паст даражадаги ликвидлиликни келтириб чиқариб, ўз навбатида юқори риск туфайли мамлакатда тизимли рискни келтириб чиқаради. Бу бутун иқтисодиётни инқирозга олиб келиши мумкин.

Бундан ташқари, банклар бўш пул маблағларини жалб этиб, уларни кредитлар учун йўналтириш билан мамлакатдаги иқтисодий фаолликни ошириб, ишсизлик даражасини камайтиради, шу билан бирга, мамлакатдаги пул массасига билвосита таъсир этиб, инфляцияни келтириб чиқаради Шунинг учун ҳукумат самарали банк назоратини ташкил этишга ҳаракат қилади.

Тўртинчидан, банк акциядорлари ва ишчи-ходимлар манфаатларини ҳимоя қилиш учун ҳам банк назорати ташкил этилади.

Бозор иқтисодиёти тўлиқ қарор топган ривожланган давлатларда давлатнинг банк назорати соҳасидаги сиёсатининг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

- а) пул таклифи устидан назорат ўрнатиш;
- б) иқтисодиётдаги молиявий нобарқарорликларга барҳам бериш;
- в) банкларнинг фойда асосида фаолият юритишини таъминлаш;
- г) банк тизимида нисбатан ишончсизлик туйғуларини юзага келишига йўл қўймаслик.

Иқтисодиётга давлат аралашувининг қисқариши, молиявий муносабатларни эркинлаштирилиши барқарор пул-кредит тизимини ривожлантиришга имконият

туғдиради. Айни вақтда, кучайиб борувчи рақобат, ўзгарувчан баҳолар шароитида банк рисклари ва нобарқарорлик кучаяди. Йирик банкларнинг бир вақтнинг ўзида банкрот бўлиши миллий иқтисодиётга жиддий зиён етказди, тўлов тизимининг издан чиқишига, пул таклифининг кескин қисқаришига олиб келиши мумкин. Демак, банк тизимини тартибга солиш механизмини такомиллаштириш орқали умумий нобарқарорлик даражасини пасайтириш мумкин.

Турли мамлакатларда тижорат банклари фаолиятини тартибга солишнинг турлича механизмлари қўлланилади. Шунингдек, ташкилий ёндашувлар ҳам хилма-хилдир. Аммо бирорта механизм кредит институтларининг жорий фаолиятига давлатнинг аралашуви мавжуд бўлган шароитда самара бермаган. Банкларни банкротликдан ҳимоя қилиш тизимида етакчи ўринни банкларнинг ички бошқарув тизимининг сифати эгаллайди. Шу сабабли, банк тизимини такомиллаштиришга қаратилган ҳаракатлар банк муассасаларини ривожлантириш жараёнида уларни бошқариш ва тартибга солишни мустақамлаш масаласига йўналтирилиши лозим.

Тижорат банкларининг банкрот бўлиши аҳолининг, корхона ва ташкилотларнинг пул маблағларини йўқотилишига олиб келади. Айниқса, банкларнинг тизимли инқирозга юз тутиши хўжалик субъектларининг оммавий тарзда банкрот бўлишига олиб келиши мумкин. Бунинг оғир ижтимоий – иқтисодий оқибатлари сифатида, биринчидан, аҳолининг, корхона ва ташкилотларнинг банк тизимида бўлган ишончига путур етади; иккинчидан, жамиятдаги ижтимоий вазиятни оғирлашувига олиб келади; учинчидан, ҳукуматнинг иқтисодий манфаатларига зиён етади.

Банк иши пайдо бўлган вақтдан бошлаб алоҳида банкларнинг банкротлиги, депозитларни оммавий тарзда банклардан қайтариб олиниши натижасида юзага келадиган нобарқарорликлар банк тизимини тартибга солиш амалиётининг вужудга келишини тақозо қилди. Банк фаолиятини тартибга солиш орқали ҳукумат омонатчиларни ва кредиторларни молиявий йўқотишлардан, иқтисодиётни эса банкларнинг банкротлиги натижасида юзага келадиган оғир оқибатлардан ҳимоя қилади.

Ўзбекистон банк тизимини қайта қуриш мустақил давлатимиз иқтисодий тизимининг муҳим йўналишларидан бири бўлди. Хўжалик механизми бир маромда фаолият юритиши барқарор ишлайдиган банклар миллий тизимини тақозо этади. Бугунги кунда иқтисодиётни бозор иқтисодиётига ўтиш даврида сифат жиҳатидан бутунлай янги банк тизими ҳамда банк назоратини туб асосини яратиш ва қуриш узлуксиз давом эттирилмоқда.

Банклар устидан назорат қилиш, улар фаолиятида муайян чеклашларни ўрнатиш иқтисодий эркинликка зид бўлган ҳолат сифатида қаралиши мумкин. Лекин жаҳоннинг кўпгина ривожланган давлатларида банклар, шунингдек, бошқа молия ташкилотларининг фаолиятлари кўп даражада давлат томонидан тартибга солинади. Бошқача қилиб айтганда, ҳатто ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида молиявий сектор жиддий равишда тартибга солинар экан, ўтиш даврида буни тўла оқлаш мумкин.

Тўғри, банк фаолиятини тартибга солишда ҳаддан ташқари ва рақобатнинг ривожланишига халақит берадиган омилга айланадиган чегарани белгилаш осон эмас. Шунинг учун, жаҳонда умумий қабул қилинган тамойиллар ва қоидалар ҳар

бир мамлакатда аниқ вазият таҳлилини ҳисобга олган ҳолда қўлланилади.

У ёки бу банкнинг фаолиятида аниқланган камчиликларни тузатишга мажбур қилиш учун назорат органи ихтиёрида таъсир кўрсатиш чораларининг муайян тўплами бўлиши керак. Республикамиздаги янги банк қонунларимизга кўра, турли вазиятларда фойдаланиш мумкин бўлган табақалашган чоралар мажмуи кўзда тутилган. Жумладан, иқтисодий меъёрларни ўзгартириш, мажбурий резерв фондини ошириш, айрим банк операцияларини амалга оширишни тақиқлаб қўйиш, ҳиссадорларга дивидендлар тўлашни тўхтатиб қўйиш, банк устидан васийлик ўрнатиш кабилардир. Энг сўнгги чора эса, уларга берилган лицензияларни қайтариб олишдан иборатдир.

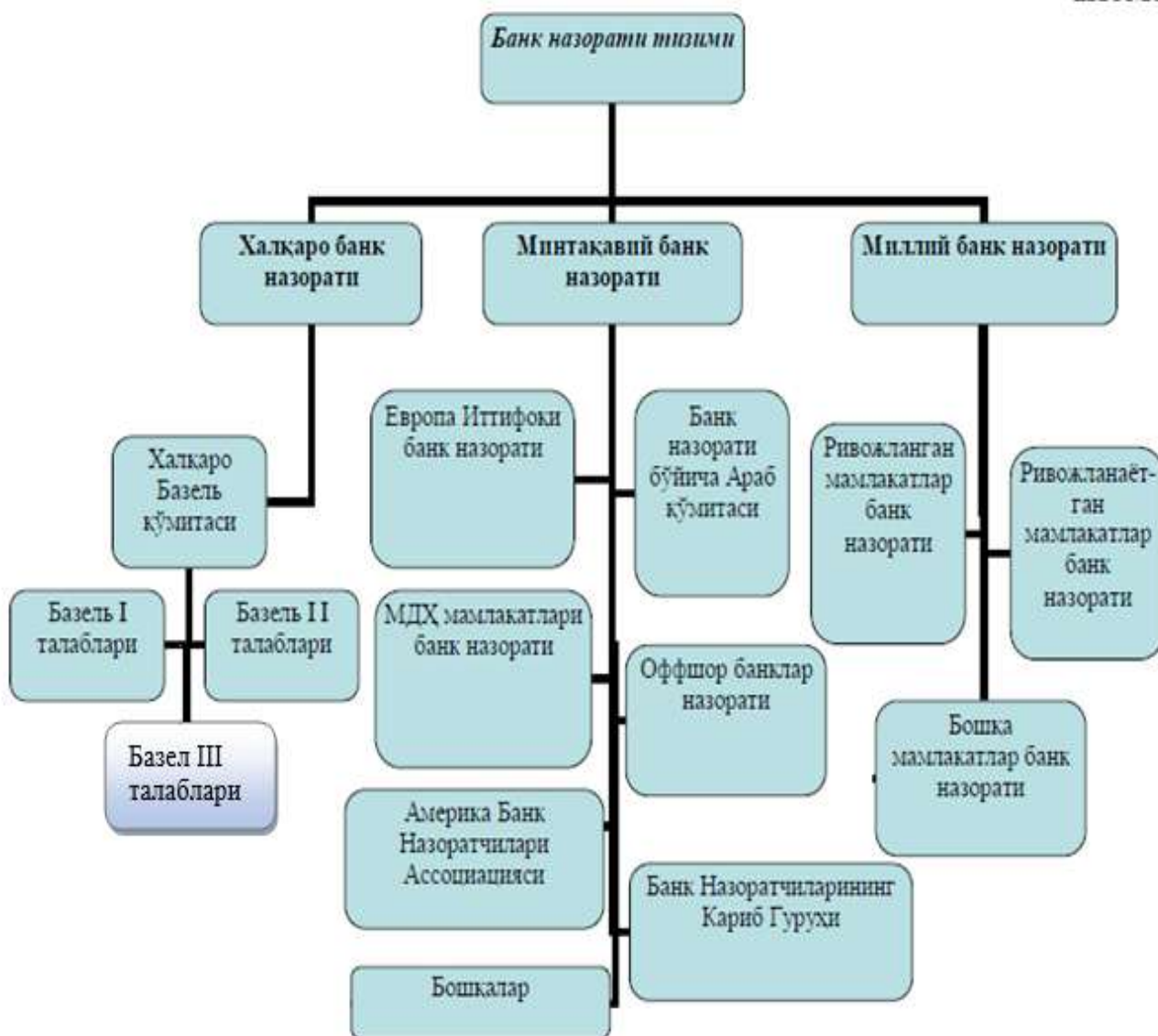
Тижорат банкларини назорат қилиш деганда банкларнинг барқарорлигини таъминлаш мақсадида доимий равишда амалга ошириладиган назорат тушунилади.

Давлатнинг пул-кредит сиёсати, хусусан тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш сиёсати қонун ҳужжатлари, ҳукумат қарорлари, Марказий банкнинг йўриқномалари асосида амалга оширилади. Ҳуқуқий меъёрлар банклар учун мажбурий бўлган чекловлар ва фаолиятининг қатъий чегараларини белгилаб беради. Бу эса, банк сифатсиз бошқарилган тақдирда жиддий зарарлар юзага келишини олдини олади. Банк фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий асосларининг мустаҳкам эмаслиги банкларнинг банкрот бўлиши ва умумий нобарқарорликни юзага келишини кучайтиради.

Банк тизимини ишончли тарзда ҳимоя қилишни таъминлайдиган ҳуқуқий тартибга солиш меъёрларини яратиш лозим. Масалан, иқтисодий нормативлар барча тижорат банкларига нисбатан бир хил тарзда қўлланилиши лозим. Акс ҳолда, айрим банклар эркин рақобат муҳитидан четга чиқиб қолади.

Банк назорати 100 йилдан ортиқ муддат давомида АҚШ да ва Ғарбий Европа давлатларида ўзининг қандай кўринишда бўлишидан қатъий назар, шаклланиб келган эди.

Шу ўринда ривожланган давлатларда, хусусан Европа Иттифоқи давлатларида, АҚШ, Канада, Япония каби давлатларда банк назоратининг зарурлиги 1975 йилга келиб ўз аксини топди, яъни ривожланган давлатлар банк назоратини фақат молиявий секторда эмас, балки, умуман иқтисодиётда асосий роль ўйнашини тан олдилар. Натижада банк назорати бўйича халқаро ташкилот “Базель қўмитаси” вужудга келди. Банкларнинг тизимли рискни келтириб чиқариши, бир-бири билан иқтисодий алоқада бўлган давлатларни ҳам иқтисодий инкироз ёқасига олиб келиши мумкин. Бу худди Лоренсинг “Капалак эффекти” назариясига ўхшайди. Унга кўра, Бразилияда қанот қоққан капалаклар Техасда торнадо бўлишига олиб келади. Бундай инкирозлар эҳтимолининг ортиши мамлакатлар ўртасида минтақавий банк назоратини тузиш зарурлигини келтириб чиқарди. Ҳозирги кунда банк назорати тизимини қуйидаги турларга бўлиш мумкин.

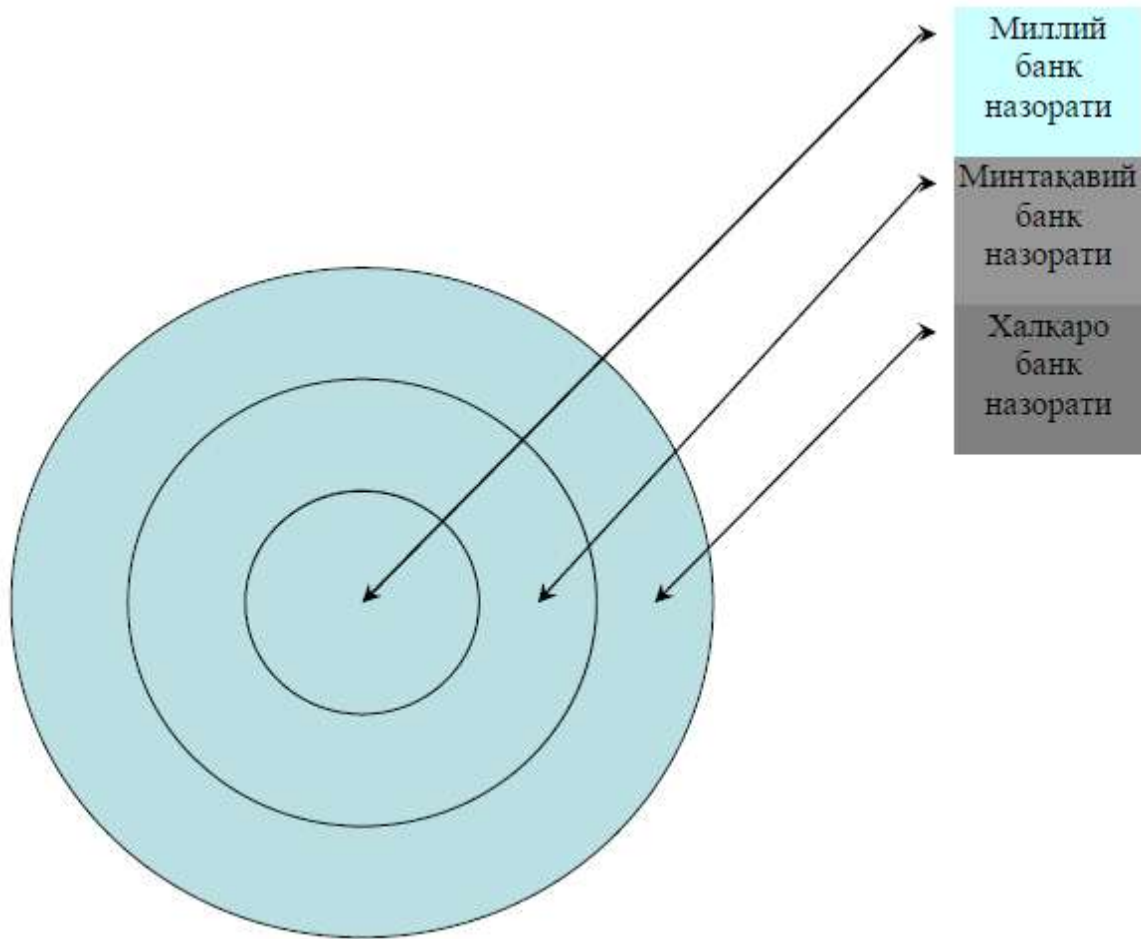

1-расм. Банк назорати тизимининг турлари

Базель қўмитаси бутун дунё мамлакатлари учун банк назорати тамойилларини ишлаб чиқади ва минтақавий банк назоратида банклар фаолияти, уларнинг назорат қилиш тамойиллари ишлаб чиқилиб, давлатлар уни ўзларининг иқтисодий ҳолатидан келиб чиққан ҳолда банк назорати бўйича стандартларига мувофиқлаштиришади.

Умуман олганда, банк назоратининг мамлакатлар ўртасида ва халқаро миқёсда қамраб олиш кўламини қуйидагича тасвирлаш мумкин.

2-расм. Банк назоратининг кўламига кўра турлари¹

Кенг маънода айтганда, банк назорати бу ҳукумат томонидан молиявий секторни ишончилигини, барқарорлигини таъминлашда ишлатиладиган тизимдир.

Барча давлатлардаги банк назорати тизимлари олдида 2 та муҳим вазифа туради:

1. Банк тизимини мустаҳкамлаш ҳамда иқтисодий ўсишига ҳамкорлик қилиш.
2. Барча омонатчилар ва кредиторлар манфаатларини ҳимоя қилиш.

Банк назорати олдида турган асосий вазифа бутун банк тизими барқарорлигини таъминлаш бўлсада, лекин алоҳида олинган банк дуч келиши мумкин бўлган жиддий муаммоларни ва инқирозларни олдини олиш мақсадга эришишдаги энг яхши йўлдир. Омонатчилар ва кредиторлар манфаатини ҳимоя қилишдан мақсад, улар ўз маблағларидан фойдаланаётган банклар томонидан қандай хавф-хатарли операциялар бажарилаётганлиги тўғрисида тўлиқ маълумотга эга эмаслар.

Бу борада республикада амалга оширилган ишлардан бири 1997 йил март ойидан бошлаб жаҳон андозаларига мос келадиган ва банклар фаолиятини ойдинлаштириш имконини берадиган тижорат банклари ҳисоб-варақлари янги режаси амалга жорий қилинган бўлди. Янги ҳисоб-варақлар режасини жорий қилиниши банклар фаолияти “ошкоралигини” (инглизча “transparent” -

¹ Норқобилов С., Дадабоева Х., Жўраев Ў. Халқаро амалиётда банк назорати. Магистрлар учун дарслик / Тошкент Молия институти.–Т.: “ИQTISOD–MOLIYA”, 2007, 180 бет.

шаффофлик, очиклик, ойдинлик) сармоядорлар, банк мижозлари ва бошқа манфаатдор фойдаланувчилар учун очиклигини таъминлаш имконини берди.

Банк фаолиятини назорат қилишнинг зарурлиги амалга ошириладиган монетар сиёсатнинг асосини ташкил этиш билан биргаликда республикамизнинг бозор иқтисодиётига ўтишдаги ўзига хос йўли билан ҳам боғлиқдир.

Республикамизда Марказий банк томонидан тижорат банклари фаолиятини назорат қилинишининг асосий мақсади тижорат банкларига бирон бир иқтисодий чора кўриш эмас, балки банк фаолиятида мавжуд бўлган камчиликларни бартараф этиб, банк тизимининг барқарорлигини ошириш натижасида банк омонатчилари ва кредиторларининг манфаатларини ҳимоя қилишдан иборатдир.

Шу ўринда Марказий банкнинг тижорат банкларини лицензиялаш борасидаги сиёсатини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Банкларни лицензиялаш ва улар фаолиятини тартибга солиш, яъни банк назорати банк тизимининг барқарорлигини сақлаш, янги молиявий жиҳатдан барқарор бўлган банкларнинг бозорга киритилишини назорат этиш йўлларида биридир. Банкларни рўйхатга олиш ва лицензиялаш жараёнини такомиллашуви, авваламбор, лицензиялаш андозаларини, яъни банк муассасаларининг молиявий аҳволи, банк раҳбарлари малакаси ва обрўсига қўйиладиган талабларни оширишдан иборатдир.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, республикамизда Марказий банк томонидан тижорат банкларини сонини кўпайишга йўл қўйган МДХ давлатларидан фарқли ўлароқ, банкларнинг сонидан ҳам кўра сифатига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу эса, кўплаб давлатларда юз берган молиявий инқирозларни республикамиз банк тизимида ўз таъсирини ўтказмаганлиги Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг тижорат банкларини лицензиялаш ва банк назоратини ташкил этишда олиб бораётган сиёсатини тўғрилигини яна бир бор исботлади.

Шуни таъкидлаш лозимки, банклар томонидан ўз капитали етарлилигини таъминланиши, Марказий банк томонидан ўрнатилган иқтисодий меъёрларга риоя этилиши, иқтисодиётнинг реал соҳасига йўналтирилган кредит қўйилмалари ўсишини ва рискнинг оқилона диверсификацияланишини таъминланиши, кредитлар бериш шартларини, шунингдек, банк кредит портфелининг ҳолатини акциядорлар ва омонатчилар манфаатларини ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда назорат қилиниши банк назоратининг моҳиятини билдиради.

1.2. Базель I ва Базель II талабларининг аҳамияти.

Халқаро молия бозорларида ресурсларнинг янада самарали тақсимланишини таъминлаш йўли билан молия инновациялари, молия бозорларининг очиклиги ҳамда глобализация мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди ва иқтисодий ўсишларига туртки бўлди. Шунингдек, капитал ҳаракатининг эркинлиги қарздорлар учун янги молиявий манбаларга йўл очилишига ва оқибатда инвестициялар миқдорининг ҳаддан ташқари кўпайиб кетишига ҳамда банк рискинини ошишига олиб келди. Бу ўз навбатида, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда банкларни синишига сабабчи бўлди.

70-йиллар бошидан бошлаб миллий ва халқаро даражада кредит ташкилотлари томонидан рискни баҳолашда аниқ қоида ва меъёрлар киритиш йўли

билан молиявий барқарорликни ҳимоя қилишга уринишлар қилинган. XX асрнинг 80-йилларига келиб, юқорида айтиб ўтилганидек банк ишининг интернационаллашуви оқибатида банк назорати тизими халқаро миқёсда шакллана бошлади. Мазкур даврда банк назорати ва тартибга солиш масалалари бўйича Базель қўмитаси таркиб топди.²

Ушбу қўмита тўғрисида олимларимиз томонидан тайёрланган турли ўқув методик қўлланмаларда маълумотлар берилишига қарамай, Базель қўмитасининг таркибий тузилиши, мақсад ва вазифалари ҳамда тамойиллари таҳлил қилинмаганлигини ҳисобга олиб, Базель қўмитаси тўғрисида тўлиқ маълумот берилиши республикамиз банк тизимида ушбу талаблардан фойдаланиш имкониятларини оширади деб ўйлаймиз.

1974 йил июн ойида Ғарбий Германиянинг «Банкхаус Херштатт» банки хорижий валютадаги операцияларидан сўнг катта зарар кўрди ва банкротликка учради. Шу билан бирга, валюта курсларини тартибга солиб турувчи Бреттон-Вудс тизимининг фаолияти тўхтатилгандан сўнг бир қатор банклар ҳам жуда катта зарарларга дуч келди. Жумладан, АҚШнинг «Франклин Нэшнл» банкининг 1974 йил май ойида хорижий валютадаги операциялардан кўрган зарарлари натижаси оммавий тарзда депозитлар ва омонатларни қайтариб олинишига олиб келди. Бу эса банк фаолиятининг тўхтатилишига сабаб бўлди.

Вужудга келган танглик ҳолатидан чиқиб кетиш мақсадида дунёнинг 10 та ривожланган мамлакатлари, яъни Бельгия, Канада, Франция, Швеция, Италия, Япония, Германия, Буюк Британия, АҚШ, Швейцария марказий банк бошқарувчилари 1974 йил сентябр ойида молия бозорларидаги барқарорликни таъминлаш мақсадида махсус «коммюнике» (келишув) қабул қилдилар. 1974 йил декабр ойида Швейцариянинг Базель шаҳрида бўлиб ўтган «10»лик гуруҳи учрашувида Англия Банкнинг бошқарувчиси Гордон Ричардсон таклифига кўра, бошқарувчилар томонидан банкларни тартибга солиш ва назорат қилиш услубларини такомиллаштириш мақсадида доимий қўмита тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди ва шу тариқа Банк назорати бўйича Базель қўмитаси вужудга келди. Янги, доимий фаолият кўрсатувчи бу қўмитанинг биринчи раиси этиб Англия Банкнинг банк назорати бошқармаси бошлиғи Джордж Бланден тайинланди. Қўмита секретариати Швейцариядаги Марказий банкларнинг ўзаро ҳисоб-китобларини амалга оширувчи халқаро ҳисоб-китоблар банкида жойлаштирилди.

Қўмита тузилган вақтда «10»лик гуруҳи давлатларининг молиявий бозорлардаги операциялари ҳажми барча операциялар ҳажмининг 90 фоизини ташкил этган эди. Асосий иштирокчилар сонининг чекланганлигига («10»лик гуруҳи) қарамай, ҳамкорликнинг кенгайиши минтақавий гуруҳларни тузиш орқали таъминланди. Улардан биринчиси 1980 йил октябр ойида ташкил этилган банк назоратининг Оффшор гуруҳи ҳисобланиб, унда ўша пайтдаги барча етакчи Оффшор марказларининг тартибга солиш ва назорат қилиш органлари вакиллари иштирок этди.

Дастлаб ваколатлар доираси чекланганлигига қарамай, қўмита ўз фаолиятини кўп йўналишлар бўйича кенгайтди. Бу йўналишлар давлатлараро миллий банк

---

² Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 179 p.

назорати механизмлари тўғрисида маълумотлар алмашиш, халқаро банклар фаолиятини назорат қилиш усуллари самарадорлигини ошириш, капитал етарлилигининг минимал нормаларини татбиқ қилиш шунингдек, назорат органларини қизиқтирган бошқа муаммоларни таҳлил қилишга тегишлидир.

Шу билан биргаликда, қўмита илгари қабул қилинган оптимал стандартлардан воз кечиб, ўз фаолиятини банк назорати соҳасида ҳамда капиталнинг етарлилигига оид минимал нормативлардан фаол фойдаланишга қаратди. Молиявий бозорларнинг динамик ривожланишида қўмита комплекс соҳалараро алоқаларга катта эътибор қаратмоқда, жумладан, қимматли қоғозлар ва суғурта фаолиятларини назорат қилувчи органлар билан шунингдек, бухгалтерия ҳисоби ва халқаро аудит стандартлари каби бошқа соҳалар билан ҳамкорликни кенгайтирмоқда.

1975 йилдан бошлаб қўмита халқаро банк назорати муаммолари бўйича бир қатор ҳужжатларни ишлаб чиқди. Бу соҳада бўлиб ўтган ўзгаришлар қайсидир даражада қўмита сиёсатидаги ўзгаришларни ва уни назоратига ёндашишни акс эттирсада, аммо халқаро банк фаолиятидаги ва молиявий бозорлардаги ўзгаришлар қўмита учун биринчи даражали аҳамият касб этиб келмоқда.

Халқаро банкларнинг чет мамлакатлардаги операциялари устидан банк назоратининг самарали усуллари ишлаб чиқиш бўйича Базель қўмитасининг биринчи тавсиялари 1975 йил сентябр ойида Биринчи Конкордатда баён этилди. Бу ҳужжат асосан маълум бир банкнинг трансмиллий операцияларини назорат қилишни амалга ошириш жараёнида давлатлараро назорат органлари ўртасидаги жавобгарликни тақсимлаш муаммоларига тааллуқлидир. Конкордат назоратнинг тўртта асосий тамойилини белгилади.

1. Чет мамлакатлар банклари томонидан бошқа давлатларда ташкил қилинган банк муассасалари фаолиятини назорат қилиш мақсадида қўшма жавобгарлик ушбу хорижий банк муассасаси очилган давлат ва хорижий банк жойлашган давлат назорат органларига юкланди.

2. Ликвидлилик бўйича назорат хорижий банк муассасаси очилган давлат назорат органларининг вазифаси ҳисобланганлиги сабабли, ликвидлиликни бошқаришда хорижий банклар, одатда маҳаллий нормаларга риоя қилишлари лозим.

3. Хорижий банкларнинг тўловга лаёқатлилигини назорат қилиш асосан ушбу банклар жойлашган давлатнинг назорат органларига юкланди.

4. Амалий ҳамкорлик хорижий банк жойлашган ва унинг муассасаси очилган давлатларнинг назорат қилиш органлари ўртасида маълумот алмашиш ҳисобидан таъминлаши лозим.

Бунинг учун эса, ҳамкорликка тўсиқ бўладиган барча юридик чекловларга, авваламбор, давлатлар банк сири билан борлиқ муаммоларни ечиш лозим эди. Биринчи Конкордат дастлаб чоп этилмасдан, фақат назорат органларига тарқатилди, чунки у фақат миллий назорат органлари билан ўзаро муносабатларга тегишли бўлиб, тижорат банклари фаолиятига боғлиқ эмас деб ҳисобланарди.

1983 йилда Биринчи Конкордат ўрнига қайта кўриб чиқилган Конкордат ишлаб чиқилди. Қайта кўриб чиқилган Конкордат «Банко Амброзиано» холдингининг барбод бўлишидан сўнг, 1982 йилда чоп этилди. «Банко Амброзиано» Люксембургдаги итальян банк гуруҳларининг холдинг компанияси

ҳисобланар эди. Чунки Люксембург назорат органлари уни банкларга қўшмаганлиги сабабли, у қисман назорат соҳасидан четда қолган эди. Компания барбод бўлганидан сўнг Люксембург ва Италия назорат қилиш органлари ўртасида холдинг компания фаолияти устидан назоратга жавобгарлик бўйича тортишув (мунозара) юзага келди. Шу муносабат билан қайта кўриб чиқилган Конкордатнинг тушунчалар бўлимида халқаро банк гуруҳларининг, шунингдек холдинг компанияларининг ва аралаш фаолиятдаги гуруҳларнинг таркибий хусусиятлари акс эттирилди.

1990 йилда қайта кўриб чиқилган Конкордатга информатсион илова нашр этилди. Унинг асосига Базель қўмитаси ва банк назорати Оффшор гуруҳларининг қўшма ишчи гуруҳи ҳисоботи натижалари киритилди. Ушбу ҳисоботда 1983 йилда қайта кўриб чиқилган Конкордатни амалга жорий қилиш жараёнида вужудга келган муаммолар кўриб чиқилган эди. Илова ўз ичига фаолият олиб боришга руҳсат олиш, бош банк жойлашган ва унинг муассасалари фаолият кўрсатаётган давлатларнинг назорат органлари маълумотларига бўлган талаблари, банк сирини бекор қилиш ва ташқи аудитнинг аҳамияти каби бир қатор махсус қоидаларни олган.

1990 йилда информатсион илова нашр этилгандан сўнг, 1992 йилда Назоратнинг минимал стандартлари тўғрисида такрорий баёнот эълон қилинди. Назорат органларининг халқаро фаолиятини мувофиқлаштириш юзасидан кейинги таҳлил «ВСС!» банкининг барбод бўлиши ва «Banko Nazionele del Lavoro» банкининг Атлантадаги бўлимида содир бўлган воқеалардан сўнг 1992 йилнинг ёзида амалга оширилди. Шунга асосан, қўмита қуйидаги хулосага келди: қайта кўриб чиқилган Конкордат ва 1990 йил информатсион илова етарли асосланганлигига қарамай, назорат органлари ишлаб чиқилган стандартларни жорий қилишни фаоллаштиришлари лозим. Шунингдек, “10”лик гуруҳининг барча давлатларида назорат органлари томонидан риоя қилиниши лозим бўлган банк назоратининг минимал стандартлари тўпламини белгилаш тавсия қилинди.³

Иккинчи ҳисобот 1996 йилда Базель қўмитаси ва банк назоратининг Оффшор гуруҳи билан қўшма ишчи гуруҳи томонидан тайёрланди. Минимал стандартлар эълон қилинганидан сўнг, 4 йил давомида қўмита ушбу стандартларни жорий қилинишида давлатларнинг миллий назорат органлари фаолияти устидан мониторинг ўтказди. Сезиларли тараққиётга қарамасдан, ҳамон бир қатор муаммолар ечилмай қолган эди. Ишчи гуруҳ минимал стандартларни, шунингдек назорат органларига ўзларининг анъанавий миллий назорат усуллари ёрдамида ушбу стандартларни татбиқ этишда вужудга келган тўсиқларни таҳлил қилиб чиқди.

Текширишлар ўтказиш ва назорат органлари томонидан амалга оширилаётган консолидация назоратини самарали баҳолашда кўриб чиқилиши лозим бўлган бир қатор масалаларга оид амалий тавсиялар алоҳида қизиқиш уйғотди. Минимал стандартларни рисоладагидек амалга оширишни таъминлаш мақсадида ишчи гуруҳ 1986 йилда Стокгольмдаги банк назорати бўйича навбатдаги Халқаро Конференцияда стандартларга риоя қилишни таъминлаш мажбуриятини яна бир бор тасдиқлашни, шунингдек навбатдаги 1989 йил Конференцияси олдидан

---

³ Shelagh Heffernan, *Modern Banking*, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 182 p.

стандартларга риоя қилишни текшириш лозимлигини тавсия қилди.

Ниҳоят, 1997 йил апрел ойида консультатив характерга эга бўлган дастлабки ҳужжат тайёрлангандан сўнг, 1997 йил сентябр ойида банк назорати асосий тамойиллари тўлиқ рўйхати эълон қилинди. 1996 йил Базель қўмитаси томонидан консультатив характерга эга бўлган ҳужжатларни нашр этгандан сўнг, бозор рискани ҳисоб қилиш мақсадида капитал тўғрисидаги Битимга тузатишни кўзда тутадиган навбатдаги ҳужжатни чоп этди. Капитал тўғрисидаги Битим кредит хавфидан юзага келадиган зарарларни банк капитали ҳисобидан ёпишни кўзда тутарди. Шу билан бирга, ушбу хавф хусусан, акциялар, қарз ва бошқа молиявий инструментлар билан бўладиган операциялар бўйича ҳам келадиган зарарлар билан боғлиқлигини кўзда тутарди.

Риск билан банк капиталининг етарлилигини ҳисоблаш ўртасида алоқалар мустаҳкамланиши ҳамда Базель қўмитасининг капитал таркиби бўйича янги талаблари 100 га яқин давлатларда қабул қилиниши Жаҳон банк тизимини мутаносиблиги ва ишончилигини мустаҳкамлашга, халқаро операцияларни амалга оширувчи банклар ўртасида рақобатнинг тенглигини таъминлашда ҳамда назоратни келишув асосида амалга оширилишига катта ёрдам берди. Молиявий муносабатлар глобализациясининг кучайиши ва улар билан банк рисклилигининг ортиши кредит ташкилотларининг ишончилигини баҳоловчи янги йўлларни шу билан бирга капитал етарлилиги ва рискларни баҳоланиши янги услубларини топиш зарурати туғилди. Миллий ва халқаро даражадаги банк назоратининг 25 та фундаментал асосий тамойиллари 1997 йилда чоп этилган эди, сўнгги бор 2006-йилда чоп этилди. Бу тамойиллар Базель қўмитаси томонидан бозор иқтисодиёти шаклланаётган 15 та давлатнинг банкларни назорат қилиш органлари билан биргаликда ишлаб чиқилди. Тахмин қилинардики, жаҳоннинг барча давлатларида ҳукуматининг назорат ва бошқа органлари банкларни назорат қилишда Базель қўмитасининг асосий тамойилларига таянади.

Асосий тамойиллар Базель қўмитаси томонидан тайёрланган 3 жилдли ҳужжатлар тўплами билан бирга чоп этилди. Тўпламда Базель қўмитаси томонидан 1975 йилдан буён ишлаб чиқилган назорат сиёсатида оид масалалар бўйича мувофиқлашган асосий ҳужжатлар ифода этилган. Базель қўмитасининг асосий тамойиллари 1997 йил сентябр ойи охирида Гонконгдаги Халқаро Валюта Фонди ва Жаҳон банки йиғилиши арафасида нашр этилган эди.

Асосий тамойилларнинг тайёргарлиги Базель қўмитаси ҳамда бир қатор “10”лик гуруҳига кирмайдиган, жумладан Хитой, Чехия, Гонконг, Мексика, Россия, Чили ва Таиланд давлатлари назорат органлари билан узвий ҳамкорликда амалга оширилди. Ушбу ишда 8 та давлат, жумладан, Бразилия, Венгрия, Индонезия, Корея, Малайзия, Польша ва Сингапур, бевосита иштирок этдилар. Асосий тамойилларда лицензиялаш ва банклар фаолиятига жорий назоратга нисбатан талабларнинг минимал тўплами белгиланган.

Базель қўмитаси учун котибият вазифасини халқаро ташкилот ҳисобланган, иқтисодий ва монетар изланишлар маркази бўлган Халқаро ҳисоб-китоб банки (ХХКБ) бажаради. «Марказий банклар учун банк» бўлган Халқаро ҳисоб-китоб банки марказий банклар ҳамда жаҳон молия ҳамжамияти йўналишида қарорлар қабул қилиш жараёнида кўмаклашади. Ҳозирги кунга келиб, 120 га яқин марказий банклар ва халқаро молия ташкилотлари ушбу банкда ўз депозитларига

эгадир. Халқаро ҳисоб-китоб банки ишончилиги юқори рейтингга эга бўлган банкларда, шунингдек, турли мамлакатларнинг қисқа муддатли давлат қимматли қоғозларига маблағларни жойлаштиради.

Базель қўмитасининг банк назоратига оид асосий вазифаси банк назорати ва тартибга солишнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқиш ва мувофиқлаштириш бўлиб ҳисобланади. Келишувга аъзо бўлган давлатлар қўмига уларнинг банк муассасалари учун мажбурий бўлган кўрсатмаларни ишлаб чиқишини юклайдилар. Ушбу кўрсатмалар тижорат банклари фаолиятини турли жабҳаларини тартибга солиб туради. Шунингдек ушбу кўрсатмалар аъзо бўлган давлатларда қоида бўйича банк қонунчилигининг бир қисми бўлиб қолади.

Базель қўмитаси фаолиятининг асосий йўналиши банк тизими учун ўз капиталига сифат ва миқдор жиҳатдан етарли талабларни ўрнатиш йўли билан мустаҳкам фаолиятни таъминлашдан иборатдир. Бу ўринда асосий ҳужжат бўлиб, 1988 йилда марказий банк вакиллари томонидан ишлаб чиқилган ва 1993 йилда амалиётга жорий қилинган Капитал ва риск бўйича Базель I келишуви ҳисобланиб, унда капиталнинг етарлилиги банк ташкилоти томонидан олаётган риск даражасига боғлиқлиги кўрсатилган.

Бизга маълумки, банк фаолиятини назорат қилишда капитални етарлилиги асосий фактор ҳисобланади. Бошланғич маблағ, мижозлар ва кредиторлар ишончини ошириш ҳамда банкротликдан ҳимоялашиш амалларини бажариш банк операциясини амалга оширишда муҳим омил ҳисобланади. Банк капитали унинг фаолиятини тартибга солувчи бўлиб ҳисобланиб, у орқали давлат назорат ташкилотлари банкни молиявий номутаносиблигини ва риск даражасини ҳаддан ташқари кўпайиб кетишини олдини олиш мақсадида иқтисодий меъёрларни белгилашда фойдаланилади.

Турли давлатлар томонидан яқка тарзда ўрнатилган банк капиталининг етарлилиги меъёри халқаро молия тизимини мустаҳкамлигини ва улар ўртасида ҳаққоний рақобатни таъминламаяпти. 1988 йилда банк капиталини тартибга солувчи талабларни яқинлаштириш мақсадида Банк назорати бўйича Базель қўмитаси «Капитални ўлчаш усуллари ва андозаларини халқаро яқинлаштириш» (Базель келишуви) борасидаги ҳужжатни тасдиқлаб, унда капитал етарлилиги меъёрини ҳисоблаш услубини белгилади.⁴

Капитал етарлилигини аниқлаш бўйича ишлаб чиқилган мазкур услуб капитал суммаси билан банк актив операцияларининг рисклилиги ўртасида ўрнатилган боғлиқликни мақсадлилигига асосланади. Ушбу боғлиқлик ўз капиталини рискка тортилган активларнинг жами миқдорига ёки потенциал кредитлар, инвестициялар ҳамда бошқа қўйилмалар бўйича йўқотишларнинг жами миқдори нисбати билан аниқланади.

Мазкур услубда капитал икки гуруҳга бўлинади. Биринчи даражали капитал тўлиқ тўпланган оддий акциялар ва дивидендлар, йиғилмасдан тўланадиган имтиёзли акциялардан иборат бўлган акциядорлик капитали, очик (эълон қилинадиган) захиралар, қўшимча тўланган капитал, тақсимланмаган фойда, кўзда тутилмаган йўқотишларга қарши умумий захиралар ва аниқ бир давлат

---

⁴ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 182 p.

қонунчилигининг ўзига хослиги билан банк томонидан тузиладиган бошқа захиралардан ташкил топади.

Шунингдек, келишувда кўшимча капитални, яъни иккинчи даражали капитални шакллантиришнинг бошқа услублари кўрсатилган бўлиб, унинг таркибига капиталнинг етарлилиги даражаси ўзгарган тақдирда ҳисобга олинмаган турли шаклдаги захиралар ва аралаш молия инструментлари киради. Кўшимча капитални компонентларидан бири бу активларни балансида кўрсатилган бошланғич қийматини (бино, қимматли қоғозлар ва бошқалар) жорий баҳода қайта ҳисоблашдан келиб чиққан банк активларни қайта баҳолаш захираси ҳисобланади.

Иккинчи даражали капиталнинг навбатдаги компоненти бу ссудалар бўйича йўқотишларга қарши умумий захирадир. У ссуда портфели бўйича кўзда тутилмаган йўқотишларни қоплашга қаратилган бўлсагина амалда қўлланилади. Агарда мазкур захира аниқланган сифатсиз ссудалар бўйича йўқотишларни қоплашга қаратилган бўлса, у фавқулоддаги йўқотишларни қоплаш учун эркин ишлатила олинмайди ва шунга мувофиқ у капитални ҳисоблашда ҳисобга олинмайди.

Иккинчи даражали капитал таркибига акция ва қарз мажбуриятини ўз ичига олган (дивидендлар, йиғилиб бориладиган имтиёзли акциялар, акцияларга конвертация қилиб бериладиган облигациялар) қимматли қоғозларнинг айрим турлари кириши мумкин. Охириги йилларда ғарбда банклар томонидан чиқариладиган мажбуриятларнинг субординар тури машҳур бўлди. Субординар мажбуриятлар бу қимматли қоғозларнинг асосий тури бўлиб, унинг махсус таъминоти бўлмасдан, банк тугатилган ҳоллардагина кредиторларнинг талаблари қондирилгандан сўнг қайтарилади. Субординар мажбуриятларни капитал таркибига киритиш учун уларнинг бошланғич қайтариш муддати камида беш йил бўлиши, шунингдек ҳисобга олинмаган суммаси умумий капиталнинг 50% дан ошмаслиги лозим. Бу иқтисодий меъёрлар капиталнинг етарлилиги коэффицентлари билан бирга Жаҳон банки маслаҳатчилари билан ишлаб чиқилиб, 1998 йилда банк назорати амалиётига жорий қилинганди.

Базель қўмитаси бозор иқтисодиёти шароитида кўзда тутилмаган рискларни олдини олиш учун 1997 йилда амалиётга III-даражали капитални киритди. III даражали капитал таркибига қисқа муддатли субординар қарз (максимал муддати 2 йилдан ошмаслиги керак) киритилган бўлиб, у I даражали капиталнинг 250 % дан ошиб кетмаслиги керак.⁵

Халқаро банк назорати талабларини, яъни меъёрларини ўрнатишда маҳаллий шароит макроиқтисодий ҳолатини ҳисобга олиш лозим.

Халқаро Базель қўмитаси томонидан барча давлатлардаги банкларга нисбатан белгиланган, яъни иккинчи даражали капиталнинг ҳажми биринчи даражали капиталдан ошиб кетмаслиги тўғрисидаги талаби бугунги кунда бизнинг республикамизда қўлланилиши мақсадга мувофиқ эмас. Чунки ҳозирги даврда ривожланган давлатларда кенг қўлланилаётган субординар қарзлар ва дериватив молиявий инструментлар миллий банк амалиётимизга кириб келгани йўқ. Шу

⁵ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 187 p.

билан бирга уларни амалиётга жорий этиш бўйича ҳам ҳуқуқий норматив база яратилмаган.

Юқорида айтиб ўтилган Базель қўмитасининг келишувига кўра баланс ҳамда балансдан ташқари моддаларнинг ҳар бирига риск даражасини белгилаб, уларнинг рисклилиги ўхшашлиги бўйича гуруҳларга ажратади. Риск коэффициентлари тўртга бўлинган: 0, 20, 50 ва 100 %.

Базель қўмитасининг келишувига мувофиқ халқаро фаолиятни амалга оширувчи банклар учун активлари рискка тортилган биринчи даражали капиталнинг минимал миқдори 4 % бўлиши ўрнатилган бўлиб, биринчи ва иккинчи даражали капиталлардан ташкил топган жами капиталнинг риска тортилган активларга нисбатан етарлилиги 8 % бўлиши белгиланган. Капитал етарли бўлмаган тақдирда банк уч усул орқали меъёрий талабларга мослаштирилиши мумкин: капитални ошириш орқали, активларни қисқартириш орқали, рисклилиги юқори бўлган қўйилмалар миқдорини қисқартириш орқали активлар таркибини ўзгартирса бўлади.

Риск билан банк капиталининг етарлилигини ҳисоблаш ўртасида алоқалар мустақамланиши ҳамда Базель қўмитасининг капитал таркиби бўйича янги талаблари 100 га яқин давлатларда қабул қилиниши жаҳон банк тизимини мутаносиблиги ва ишончилигини мустақамлашга, халқаро операцияларни амалга оширувчи банклар ўртасида рақобат тенглигини таъминлашда ҳамда назоратни келишув асосида амалга оширилишига катта ёрдам берди.

Банк назоратига капиталнинг етарлилиги меъёри орқали кредит ташкилотларини ишончилигини аниқлаш амалиётини татбиқ этиш жаҳон банк тизимида маълум бир натижаларни берди: ўтган ўн йил ичида ривожланган давлатлар кредит ташкилотларининг капитал етарлилиги ўртача кўрсаткичи 9,3 дан 11,2 % га ошди. Молиявий муносабатлар глобализациясининг кучайиши ва улар билан банк рисклилигининг ортиши кредит ташкилотларининг ишончилигини баҳоловчи янги йўлларни, шу билан бирга капитал етарлилиги ва рискларни баҳолашнинг янги услубларни топиш зарурати туғилди.

Базель қўмитаси жаҳон тажрибасини умумлаштирган ҳолда 1999 йилнинг бошларида банк капиталининг етарлилиги тўғрисидаги низом масалаларига бағишланган мулоқотни ташкил қилади. Мулоқот чоғида охириги 10 йил ичида бозор амалиётини жадал ривожланиши шароитида ҳамда турли янгиликларни пайдо бўлиши билан молия дунёсида ҳам ўзгаришлар вужудга келиб, амалдаги услубда ҳисобланган банк капитали етарлилиги коэффициенти ҳар доим ҳам унинг молиявий ҳолатини ишончли кўрсаткичи бўла олмаслиги маълум бўлди.

Шунингдек, мазкур мулоқотда шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтишдики, амалдаги низомда айрим банк операцияларининг турлари бўйича рискни камайтириш усуллари қўллашни рағбатлантириш таъминланмаган. Масалан, гаров таъминоти капитални етарлигига қўйилган талабни минимал камайишига олиб келади холос. Бошқа ҳолатларда амалдаги меъёрлар кредит рисклилигини камайтириш йўлини излашга имкон бермайди.

Кўп тарафли ўтказилган мулоқотлар натижасидан сўнг Базель қўмитаси 1999 йил июн ойида капитални етарлилигини таъминлаш муаммосига янгича ёндашиш ҳамда банклар томонидан меъёрларни бузмаслиги устидан назоратни яхшилаш масалаларига бағишланган маърузани эълон қилди. Янги схема уч

базавий ва уни тўлдириб турувчи компонентларга асосланади: капитал етарлилигига минимал талаб, назорат жараёнлари ҳамда бозор инструментларидан самарали фойдаланиш.

Мазкур компонентларни биргаликда қўллаш орқали кредит ташкилотлари томонидан банк капитал базасини унинг рисклилиги ва стратегиясига мувофиқлаштиришни таъминлаш орқали бошқарувни яхшилашга олиб келади. Ушбу компонентларни моҳиятан алоҳида ўрганиб чиқамиз.

Капитал етарлилигига минимал талаблар. 1988 йил келишувнинг асосий элементлари, яъни регулятив капитални аниқлаш ҳамда капитални рискка тортилган активларга нисбатининг энг кам миқдори янги ҳужжатларда ўзгаришсиз қолди. Янги талаблар асосан рискка тортилган активларни ҳисоблашга қаратилган рискни баҳолашни ўз ичига олди.

Базель қўмитаси ҳисобга олинadиган рисклар таркибини кенгайтиришни таклиф қилди. Учта йирик тоифа ажратилди: кредит, бозор ва бошқа рискларга кирган биринчи навбатда банк балансининг ҳисобварақлари бўйича операцион ва фоиз рискларини, шунингдек, ликвидликни, обрў-эътиборни ва бошқаларни йўқотиш рисклилиги ўз ичига олади. Капитал етарлилигига энг кам бўлган талаб ўз ичига кредит ва операцион рискларни баҳолашни олиб, бунда бозор рисклилигини баҳолашга талаблар ўзгармайди. Фоиз рисклилигини баҳолаш мураккаб моделни қўллашни талаб қилганлиги муносабати билан Базель қўмитаси уни иккинчи компонентга киритишни мақсадга мувофиқ деб топган.

Кредит ва операцион рискларни баҳолашда банклар томонидан қуйидагилардан фойдаланиш кўзда тутилган: ички рейтингнинг андозавий, база усуллари; ички рейтингнинг мукамал усули.

Активларнинг турли тоифалари билан боғлиқ рискларни баҳолаш аниқлигини ошириш учун банкларга ташқи кредит рейтингларидан фойдаланиш имконини, яъни молия инструментларини инвестицион жиҳатдан жалб қилишни баҳолаш билан малакали шуғулланadиган ихтисослашган молия агентлиги томонидан, шунингдек, экспорт операцияларни кафолатлаш билан шуғулланadиган суғурта компанияларга бериш масаласи кўтарилган эди. Мазкур соҳада Standart and Poor's, Moody's Service, Fitch IBCA машҳур фирмалардан ҳисобланади.

Ушбу келишувга мувофиқ Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига (ИХРТ) аъзо бўлган мамлакатлар қарздорлари ва бу мамлакатлардан ташқари бўлган қарздорларга бўлишни тугатиш кўзда тутилган. Амалиёт шуни кўрсатдики, қарздорларни бундай бўлиш уларнинг сифатига қўйиладиган талабларни тўлиқ акс эттирмайди. Янги усул соҳасида қарздор (актив)лар бўйича рискнинг асосий тоифалари кўрсатилган: давлат бошқарув ва ҳокимият ташкилотлари (ҳукумат, мамлакат Марказий банки), тижорат банклари, аниқ соҳанинг номолиявий ташкилотлари, жисмоний шахслар, лойиҳани молиялаш ҳамда капиталда қатнашиш.

Янги тизим бўйича муҳим ўринни ихтисослаштирилган рейтинг агентликлари ўйнаганлиги сабабли уларни танлаб олиш мезонлари (объективлик, аниқ, услублардан фойдаланиш, рейтинг агентликларига бўлган ишонч) олдиндан келишиб олинади.

Юқорида айтиб ўтилган капитални аниқлаш бўйича янги талаб ўзгаришсиз қолди. Капитални етарлилиги тўғрисидаги 1988 йилдаги Низомга мувофиқ қарздорларга бериладиган кредитлар унинг молиявий ҳолатидан қатъий назар 8

фоиз миқдорида ўз маблағлари билан таъминланиши лозим. Берилаётган кредитлар таъминотига бундай ўрнатилган талаб иқтисодий нуқтаи назардан кўп банклар капитални нораціонал тақсимланишига олиб келди. Кредит рисклилиги кичик бўлган тижорат банклари балансининг актив портфели иқтисодий нуқтаи назардан ўз капитални юқори миқдорда таъминот сифатида ажратиши лозим бўлади. Ва аксинча кредит рисклилиги даражаси юқори бўлган банкларда кўзда тутилмаган вазиятлар юз берган ҳолларда ўз капитали етишмаслиги мумкин.

Банкнинг ўз капитали хавф ва зарарлар вужудга келганда банкни фаолият кўрсатишини таъминлайди. Шунинг учун капиталнинг ҳимоя аломатлари унинг миқдори билан эмас, балки уни активларга: (бирламчи захира, кредитлар, қимматли қоғозлар, кўчмас мулк ва бошқалар) жойлаштириш таркиби даражаси билан белгиланади. Қабул қилинган келишувга мувофиқ капитални етарлилиги хўжалик субъектлари фаолиятига таъсир қилувчи риск характери билан белгиланади.

2005 йилдан бошлаб қарздорнинг кредит қобилияти ҳар бир мижозга бериладиган банкнинг ички рейтинг тизими билан баҳоланадиган бўлади. Бунда, тўловга қобилиятлилиқ рейтинг қанча паст бўлса, ўз капитали миқдорига бўлган талаб шунча юқори бўлади. Мустақил ишлаб чиқариш рейтинг тизимидан фойдаланиш тижорат банклари учун кредитлашга ҳар томонлама қарздор билан боғлиқ риск даражаси ва турига қараб ёндашиш имконини беради. Шу билан биргаликда замонавий дунёда рисклар доим диверсификация қилиниб бориши ҳамда банк олдида мазкур рискларни баҳолаш услубларини ҳар доим яхшилаб бориш вазифаси туради. Ушбу масалани ҳал қилиш учун банкларнинг ўзларини ҳамда назорат органларини, маслаҳат берувчи фирмаларни, рейтинг агентликларининг ҳаракатларини мувофиқлаштириш лозим бўлади.⁶

Мавзунинг моҳиятидан келиб чиқиб Базель қўмитасининг иқтисодий меъёрларни бажарилишини назорат органлари томонидан назорат қилиш юзасидан билдирган таклифларига қисқага тўхталиб ўтсак. Банклар капитални етарлилигига қўйиладиган талабни янгилашнинг муҳим ўрнини Базель қўмитаси назорат фаолиятини мукаммаллаштиришга қаратган. Назорат органларининг мақсади банкнинг капитал базаси ҳолатини назорат қилиш бўлса, уларнинг стратегияси – банк капитални банкнинг риск умумий тузилмасига мувофиқлигини таъминлашдир. Шу сабабли назорат органлари банкларнинг ўз маблағлари капитални етарлилиги меъёрининг энг кам талабларини бажаришини талаб қилиши Ҳуқуқига эга бўлиши, шунингдек, капитал базасини баҳолаш жараёни ва рейтинг ишлаб чиқилган бўлиши лозим.

Базель қўмитаси капитал етарлилиги даражасини ҳамда капитални қўшимча миқдорлари (капиталнинг иккинчи даражаси)ни баҳолашда банк ва назорат органлари иқтисодий жараёнларни боғлиқлиги ҳамда умумий макроиқтисодий ҳолатни эътиборга олишни таклиф қилган.

Банк ҳолатига ёмон таъсир кўрсатиши мумкин бўлган жараёнларни олдини олиш мақсадида истиқболли тестни ўтказиш лозим бўлади. Шунингдек, Базель қўмитаси банк томонидан қабул қилинган стратегия, унинг капитали ва тўлов

---

⁶ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 205 p.

қобилиятини сақлаш имконини бермаса, назорат органи унинг фаолиятига аралашуу хуқуқи берилиши борасидаги таклифи билан чиққан.

Актив ва пассивлар сезгирлиги асосида ётувчи кредит-депозит операциялари бўйича фоиз рисклилиги банкнинг ликвидлиги ва капиталга жиддий хавф бўлиб ҳисобланади. Банк узоқ ва қисқа муддатли фоиз даражалари фарқи ўртасидаги қўшимча даромад олишга интилиши билан кутилмаганда пул бозоридаги баҳоларни ўзгаришига боғлиқ бўлиб қолади. Маблағларни жойлаштириш ва жалб қилиш муддатлари ўртасида фарқ бўлмаган тақдирда ҳам йўқотишлардан тўлиқ суғурта қилиб бўлмайди, чунки қўйилмалар ва қарзлар бўйича фоиз ставкалар орасидаги фарқ бир - бири билан боғланмаган бўлиши мумкин.

Банк фаолиятида турли табиатдаги фоиз рисклилигини пайдо бўлишини ҳисобга олган ҳолда, Базель қўмитаси мазкур турдаги рискни иккинчи компонент доирасида ҳисобга олишни маслаҳат берган. Банклар фоиз рисклилиги даражаси миқдорига мос равишда капитални етарли даражасига эга бўлмаса, унда улар банк фаолиятига аралашуу орқали ёки рискни камайтиришни ёки ўз капитали миқдорини оширишни талаб қилишлари мумкин бўлади. Қўмита шуни тушуниб етдики, бундай банкларни топиш учун миллий миқёсда маълум даражада эркин фаолият кўрсатиш ҳамда ссуда-депозит операциялари бўйича фоиз рискни ҳисоблаш услубини ишлаб чиқиш зарур бўлади.

Шундай қилиб ривожланган хориж давлатларида банк назорати тизимини шаклланишида асосий эътибор Марказий банклар ва тижорат банклари томонидан амалга ошириладиган операциялар натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган йўқотишларнинг олдини олишга, кредиторлар ва омонатчилар хуқуқини ҳимоя қилишнинг замонавий механизмларини яратишга қаратилган. Катта йўқотишлар билан боғлиқ банк рискларини аниқлашда халқаро келишув Базель қўмитаси талаблари катта аҳамиятга эгадир.

2006 йилнинг охирига келиб Базель қўмитаси Базель II келишувини амалиётга тадбиқ этди. Ушбу келишувда ҳам капитал етарлилигининг минимал миқдори 8 % лиги сақланиб қолади. Янги келишув учта таркибий қисмдан иборат бўлиб, улар:

1. капиталнинг минимал миқдорига талаб;
2. капитал етарлилигининг назорат органлари томонидан таҳлил этиш;
3. маълумотларни кенг оммага эълон қилиш.

Ушбу келишувда рисклар икки турга, яъни кредит ва операцион риска бўлинади. Базель II келишувининг асосий қўлланиш сфераси - бу консолидациялашган банклар, банк холдинглари, банк гуруҳлари бўлиб, улар халқаро банк фаолияти билан шуғулланишади.

Базель қўмитаси томонидан 2006 йилда қабул қилинган банк назоратини назорат қилиш бўйича 25 тамойилининг асосий мақсади самарали банк назоратини ташкил қилишдир. Ушбу тамойиллар 7 гуруҳга бўлинган.

✚ Объективлик, мустақиллик, ваколатлилик, шаффофлик ва ҳамкорлик (тамойил 1);

✚ лицензиялаш ва тузулма (тамойил 2-5);

✚ прудентал назорат ва тартибга солиш (тамойил 6-18);

✚ банк назоратининг усуллари (тамойил 19-21);

✚ ҳисоботлар ва уларни ошкор этиш (тамойил 22);

✚ назоратчиларнинг ахлоқи ва уларнинг ваколатлари (тамойил 23);

✚ консолидациялашган банклар ва хорижда фаолият юритувчи банклар назорати (тамойил 24-25).

Ушбу таможилларда банк назоратини ташкил этиш асослари ва капитал етарлилиги, йирик кредитлар, ликвидлилик rischi, бозор rischi, операцион риск, кредит rischi, мамлакат rischi, фоиз rischi, рискларни бошқариш rischi, ички назорат ва ички аудит каби бўлимлари бор.

Фан-технологияларнинг ривожланиб бориши, интернетнинг оммалашиб бориши **e-banking** (Интернет-банкинг)нинг ҳам ривожланиб боришига замин яратмоқда. Бу ўз навбатида Базель қўмитаси олдида Интернет банкинг рискларини олдини олиш имконини берувчи таможиллар ишлаб чиқиш заруриятини келтириб чиқарди. Шу мақсадда биринчи марта 2000-йил октябр ойида интернет банкинг рискларини олдини олиш, улар устидан назорат қилиш ва уларнинг рискларини бошқариш бўйича таможилларни ишлаб чиқди. Иккинчи марта эса 2003 йил июль ойида электрон банкинг учун рискларни бошқариш таможиллари ишлаб чиқарилди. Электрон банкинг ривожланиб бориши халқаро миқёсда назоратни ташкил қилиш ва мамлакатлар банк назоратчилари ўртасида ҳамкорликни таъминлаш заруриятини келтириб чиқармоқда. Банк назорати органлари ўртасида ҳамкорликнинг таъминланиши халқаро миқёсдаги қонунчиликлар қабул қилиниш эҳтиёжини келтириб чиқармайди. Электрон банкнинг ривожланиб боришининг икки сабаби бор: биринчидан, банклар томонидан таклиф қилинаётган электрон банк хизматлари унинг мижозлари томонидан кенг фойдаланилмоқда, шунингдек, банк мижозлари томонидан Интернет хизматларидан фойдаланувчилар сони ортиб бормоқда; иккинчидан, янги технологияларнинг ривожланиб бориши банкларга инсон меҳнатидан фойдаланмаган ҳолда турли хилдаги банк хизматларни таклиф этиш имконини бермоқда ва банк мижозларининг ортиб боришига хизмат қилмоқда. Лекин, электрон банклар фаолиятида учрайдиган рисклар бу янги пайдо бўлган рисклар эмас, булар биз билган ликвидлилик rischi, мамлакат rischi, операцион риск, стратегик риск ва бошқалардир.

1.3. Базель III талаблари ва уни жорий этиш шартлари.

Бутун дунёга машҳур халқаро БАЗЕЛЬ қўмитаси 1975 йилдан буён ўз фаолиятини бошлаган. Ушбу қўмита Халқаро ҳисоб китоблар банки қошида ташкил этилган ҳамда 27 та дунёнинг етакчи давлатлари марказий банклари билан ҳамкорликда умумжаҳон банк тизими долзарб масалалари юзасидан турли хил зарур тавсиялар ҳамда талабларни ишлаб чиқади.

2010 йил 12 сентябрдан кучга кирган G20 давлатлари Молия вазирлари ҳамда Марказий банклари раислари томонидан маъқулланган янги ҳужжат асосан хусусий капитал етарлилиги масаласига алоҳида урғу беришга қаратилган. Ушбу янги келишув олдинги Базель 2 келишувини рад этмайди, балки уни тўлдирди ҳамда кучайтиради. Барча талаблар босқичма босқич 2013 йил 1 январдан бошлаб бир неча йил (5-10йил) амалга оширилиши лозим.

Базель қўмитасининг «Самарали банк назоратини таъминловчи таможиллари» 25 та асосий таможилдан иборат бўлиб, уларнинг мазмун-моҳият жиҳатидан қуйидагилардан иборат:

1-таможил самарали банк назорати учун зарурий шартлардан иборат бўлиб,

бунда:

- банк назоратини амалга оширувчи орган аниқ белгиланган вазифа ва мажбуриятларга, оператив мустақилликка ва тегишли моддий базага эга бўлиши;
- банк назорати учун етарли ҳуқуқий асос зарурлиги;
- назорат этувчи органлар ўртасида ахборот алмашинуви механизмининг ва бундай ахборотларнинг махфийлигини таъминлаш лозимлиги қайд этилган.

2-5 тамойиллар банкларни лицензиялаш ва талаблар таркибини ўз ичига олиб, мазкур тамойилларда:

- банклар сингари лицензиялаш ва назорат қилиш талаб этиладиган ташкилотларга рухсат этилган фаолият турларини, ташкилотларнинг номида «банк» сўздан фойдаланишнинг қонунийлиги аниқ белгилаш;

- лицензия берувчи орган маълум ўзига хос талабларларни ўрнатиш ҳуқуқига эга бўлиши ва бундай талабларга мос келмайдиган муассасалардан лицензиялаш учун аризаларни қабул қилмаслиги;

- лицензиялаш жараёни ҳеч бўлмаганда, банкда эгалик муносабатлари таркибини, директорлар ва бош менежерларнинг касбга мувофиқлиги тўғрисидаги маълумотларни, банкнинг оператив молиявий режаси, ички назорат таркиби, банкнинг молиявий ҳолатини, жумладан банкнинг ўз маблағлари ҳолатини баҳолашни ўз ичига олиши;

- банк назорати органи мавжуд банклардаги сезиларли таъсис улушини ёки назорат пакетини учинчи шахсларга ўтказиш тўғрисидаги таклифларни кўриб чиқиш ва зарур ҳолларда уни рад этиш ҳуқуқига эга бўлиши;

- банк назорати органи банк томонидан амалга оширилган харидларни ёки инвестицияларни қайта баҳолаш учун ўзига хос талаблар ўрнатиш ваколатига эга бўлиши ҳамда шўъба ва тобе таркибий тузилмалар банк учун юқори таваккалчиликни юзага келтирмаслигига ва самарали банк назоратини амалга ошириш учун тўсқинлик қилмаслигига ишонч ҳосил қилиши кераклиги белгиланган.

6-15 тамойиллар мажбурий талаблар ва тартибга солиш жарёнлари билан боғлиқ бўлиб, уларда:

- банк назорати органи барча банклар учун банк ўз зиммасига оладиган таваккалчилик даражасига мос келадиган капитал етарлилиги бўйича талабларини ўрнатиши, эҳтимолий йўқотишларни қоплай олиш имкониятларини инобатга олган ҳолда, капитал таркибини аниқлаб бериши;

- банкнинг сиёсати, оператив фаолияти ҳамда улар томонидан кредитлар бериш ва инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ тартиб қоидаларни, шунингдек кредит ва инвестиция портфелларининг жорий бошқарувини холис текшириш ҳар қандай назорат тизимининг ажралмас қисми эканлиги;

- банк амалиётга, активлар сифатини баҳолаш методикасига мос келадиган, шунингдек кредитлар бўйича йўқотишларни захиралар билан таъминлаш бўйича самарали сиёсат ишлаб чиқиши ва шу асосда фаолият кўрсатиши лозимлиги;

- банкда раҳбариятга ўзаро дахлдор кредиторлар ва қарздорларни аниқлаш имкониятини берувчи етарли ахборот тизимининг мавжуд бўлиши, банк назорати органи эса қарз маблағларини бир қарздор ёки ўзаро дахлдор бўлган қарздорлар гуруҳи ўртасида рухсат этилган тақсимланиш чегарасини аниқлаб бериши;

- банкка дахлдор шахсларни кредитлашда суиистеъмолликка йўл қўйилиши

ҳолатларини бартараф этиш мақсадида банк назорати органи банклардан кредитларни ҳамма учун бир хил шартлар асосида берилишини талаб қилиши ва уни самарали назорат қилиб бориши, шунингдек назорат қилиш ва таваккалчиликни камайтириш мақсадида зарурий чораларни кўриши;

- банкда маблағларни бир мамлакатдан бошқасига ўтказишда, халқаро кредитлаш ва халқаро инвестицион фаолиятда юзага келадиган мамлакатлар бўйича таваккалчиликни кузатиш ва назорат қилишни белгилаб берувчи сиёсат ва методиканинг ишлаб чиқилганлиги;

- банкда бозор нархлари ва котировкаларининг тебраниши билан боғлиқ таваккалчиликни аниқ баҳолаш, кузатиш ва назорат қилиш тизимининг мавжуд бўлиши;

- банкда мавжуд таваккалчилик аниқлаш, ўлчаш, мониторинг ўтказиш ва назорат қилиш ва иложи борича улар бўйича йўқотишларни қопланишини таъминлаш имкониятини берувчи, банк томонидан йўл қўйилган барча таваккалчиликларни бошқаришни қамраб олувчи тизимнинг фаолият кўрсатиши;

- банк назорати органи банкда банкнинг амалга ошираётган операциялари ҳажми ва тавсифига мувофиқ ички назорат тизимининг фаолият кўрсатишини талаб қилиши, бу тизим – банкни бошқариш, захираларни тўлдириш, актив ва пассиялар бўйича молиявий ҳисоботларни тузиш, активларни сақланишини кузатиш билан боғлиқ бўлган, мустақил ички ва ташқи аудитга тегишли функцияларнинг амалга ошириш бўйича ваколатлар ва мажбуриятларни аниқлаб бериши;

- банк назорати органи банклардан молия тизимида этика ва малака стандартларини ошириш ҳамда банкдан билиб туриб ёки билмасдан криминал ҳолатларда фойдаланишни бартараф этиш бўйича ишлаб чиқилган, сиёсат, амалиёт ва иш усуллари ишлаб чиқишни талаб қилиши лозимлиги алоҳида қайд этилган.

16-20 тамойилларда банклар фаолиятини тартибга солишнинг жорий услуги ўз аксини топган бўлиб, уларда:

- самарали банк назорати тизими банк фаолияти устидан ташқи кузатувни амалга ошириш билан бирга банкларни текшириш ва ташқи аудит текширувидан ўтказишни ўз ичига олиши;

- банк назорати органи банк раҳбарлари билан доимий алоқани ушлаб туриши ва мазкур молиявий институтлар томонидан амалга оширилаётган операцияларнинг моҳиятини чуқур тушуниши;

- банк назорати органи умумий характердаги, шунингдек алоҳида масалалар бўйича банклар томонидан тақдим этиладиган мажбурий ҳисоботлар ва статистик ахборотларни йиғиш, текшириш ва таҳлил қилиш воситаларига эга бўлиши;

- банк назорати органи жойига чиқиб текшириш ёки ташқи аудит ўтказиш орқали олинган ахборотларни мустақил текшириш имкониятига эга бўлиши;

- назорат органларининг бирлашган ҳолда банклар гуруҳига нисбатан назорат функцияларини амалга ошириш имкониятига эга бўлиши банк назоратининг ажралмас қисми ҳисобланиши кўрсатилган.

21-тамойил ахборотларни тақдим этишга доир талаблардан иборат бўлиб, унга кўра банк назорати органи, банкнинг молиявий ҳолати ва унинг даромадлилиги тўғрисида ишончли маълумотга эга бўлиш мақсадида, банкда ўрнатилган тартиб-қоидаларга ва методикага мувофиқ бухгалтерия ҳисоби юритилаётганлигини

текшириш имкониятига эга бўлиши лозим.

22-тамойилда эса назорат органининг ваколатлари, жумладан банк назорати органи банклар томонидан мажбурий талабларининг бажарилмаслиги ҳолатлари қайд этилган, яъни банк фаолиятида тартиб-қоидаининг бузилишига йўл қўйилганда ёки бошқа ҳар қандай йўл билан омонатчилар манфаатларига хавф юзага келган тақдирда, вақти-вақти билан тўғрилашлар киритиш учун етарли воситаларга эга бўлиши ва зарур ҳолларда банк фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияни бекор қилиши ёки тегишли идораларга тавсия бериши кераклиги қайд этилган.

23-25-тамойиллар халқаро банк операциялари тўғрисида бўлиб, ушбу тамайилларда:

- банк назорати органи халқаро банк операцияларини амалга оширадиган банк муассасалари устидан мониторинг олиб бориш ва бундай банк муассасалари томонидан, ва биринчи навбатда, уларнинг хориждаги филиаллари, қўшма корхоналари ва шўъба банклари томонидан бошқа давлатларда ўтказиладиган барча турдаги операцияларга нисбатан мажбурий нормаларни қўллаш орқали кенг миқёсда назоратни амалга ошириши;

- кенг миқёсдаги назоратни амалга оширишда назорат остидаги банкка алоқаси бўлган бошқа назорат органлари, асосан назорат остидаги банк рўйхатдан ўтган ҳудуднинг назорат органлари билан алоқаларни ушлаб туриш ва ахборот алмашинуви асосий омил бўлиб хизмат қилиши;

- банк назорати органлари, хорижий банклар томонидан мазкур мамлакатда амалга ошириладиган операциялар миллий стандартларга мос келишини талаб қилишлари, банкнинг штаб-квартираси жойлашган мамлакат назорат органларига, мазкур банк ва унинг хориждаги бўлинмалари устидан назоратни амалга ошириш учун зарурий ахборотлар тақдим этиш ваколатига эга бўлиши лозимлиги ўз аксини топган.

Банклар ҳамда назорат органлари капитал етарлилиги бўйича қўйидаги меъёрлардан фойдаланишар экан;

• Биринчи гуруҳ - *банкнинг ўз капиталини депозитлар умумий суммасига нисбати.*

Капитал етарлилиги = $\frac{\text{Ўз К}}{\text{Д}}$

• Иккинчи гуруҳ - *банкнинг уз капиталини рискка кўра тортилган активларга нисбати.*

Капитал етарлилиги = $\frac{\text{Ўз К}}{\text{АР}}$

• Бу усулдан 1914-1952 йилларда фойдаланишган, лекин XX асрнинг иккинчи ярмига келиб капитал адекватлигига нисбатан қарашлар ўзгара бошлади. Бунда капитални етарлилигини баҳолашда депозитларлардан активларнинг сифати кўрсаткичи муҳимроқ эканлиги маълум бўла бошлади. Банк капиталининг етарлилиги банк йўқотишларини банк омонатчилари ва кредиторлари учун таъсирсиз ўтишини таъминлаши зарур.

Базель Қўмитасининг асосий меъёрий ҳужжатлари:

- Самарали назоратнинг асосий принциплари. (1997-йил)
- БАЗЕЛЬ I (1988-йил)
- БАЗЕЛЬ II (2004-йил)
- БАЗЕЛЬ III (2009-йил)

2013 йил биринчи январдан бошлаб 2019 йил биринчи январига қадар янги стандартларни татбиқ этиш.

Базель III – Базель II га киритилган қўшимча ва ўзгартиришлар.

Банкнинг ўз капитали структурасидаги ўзгаришлар.

Капитал етарлилигига қўйиладиган талабларнинг оширилиши.

Капитални химояловчи буферларни ташкил этилиши:

1. «Консервация буфери»

2. «Контрциклик буфер»

Банкнинг асосий капитали – солиқлар тўлангунча рискка тортилган активларга нисбаттан 2% ташкил этган.

Базель бу кўрсаткични (common equity) 2013-2015 йиллар оралигида 2 % дан солиқларни тўлагандан сўнг 4,5 % ташкил этишини талаб қилмоқда.

Асосий капиталга бўлган талаблар:

Биринчи даражали капиталга бўлган минимал талаблар оширилди.

Унинг хажми 2013-2015 йиллар оралигида 4% дан 6% оширилиши талаби киритилди.

1-жадвал

2013-2015 йилларда биринчи даражали капиталнинг ошириш меъёрлари

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Биринчи даражали капитал (TIER 1 CAPITAL)	4.5	5.5	6.0	6.0	6.0	6.0	6.0

Химояловчи «КОНСЕРВАЦИЯ БУФЕРИНИ» киритилиши:

• Биринчи даражали капитални 2,5% миқдорида қўшимча захира «капитални консервация қилувчи буфер» ташкил этилади.

• Бунинг натижасида биринчи даражали капиталнинг умумий миқдори 7 % (2,5% + 4,5%) ташкил этиши зарур.

Заҳирани ташкил этишдан мақсад – молиявий ва иқтисодий стресслар (инқирозлар) шароитида юзага келиши мумкин бўлган йўқотишларни молиялаштириш учун манбани шакллантириш.

Назорат саволлари

1. Халқаро банк назорати усуллари.

2. Халқаро банк назорати усуллариининг Ўзбекистон банк тизимидаги амалиёти.

3. Тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш ва тартибга солишда халқаро Базель қўмитасининг тамойиллари.

4. Ўзбекистонда банк назоратини халқаро Базель қўмитаси тамойиллари асосида такомиллаштириш масалалари.

5. Банк назоратини ташкил этиш бўйича Ўзбекистондаги мавжуд муаммолар.

Фойдаланилган адабиётлар:

Махсус адабиётлар

1. Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005

2. Murray N. Rothbard, The Mystery of banking, Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama, 2008

3. Муллажонов Ф.М. ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. Т. ”Ўзбекистон” 2011.

4. Норқобилов С., Дадабоева Х., Жўраев Ў. Халқаро амалиётда банк назорати. Магистрлар учун дарслик / Тошкент Молия институти.–Т.: “IQTISOD–MOLIYA”, 2007, 180 бет.

Интернет ресурслари

1. www.economics.ru

2. www.ifmr.uz

3. www.lex.uz

4. www.ziyonet.uz

5. www.bankir.uz

6. www.cbu.uz

7. www.forex.com

8. www.bankinfo.uz

9. www.uzland.uz

10. www.google.uz

2-мавзу: Буюк Британия, АҚШ, Япония ва Европа иттифоқи банк тизими ҳамда уни тартибга солиш

Режа:

2.1. Буюк Британия банк тизими ҳамда уни тартибга солиш.

2.2. АҚШ банк тизими ҳамда уни тартибга солиш.

2.3. Япония банк тизими ҳамда уни тартибга солиш.

2.4. Европа иттифоқи банк тизими ҳамда уни тартибга солиш.

Таянч иборалар: *кредит, монета, вексел, капитализм, клиринг, консул, чартер, монопол, дивидент, брокерлик фирма, банкнота.*

1.1. Буюк Британия банк тизими ҳамда уни тартибга солиш.

Буюк Британиянинг банк тизими - энг қадимги банк тизимларидан биридир. Уни юқори даражадаги махсулаштириш ва концентрация, яхши ривожланган банк инфраструктураси, ссуда капиталининг халқаро бозор билан алоқасини характерлайди. Жаҳон молия маркази - Лондонда Англия банкларидан кўра хорижий банклар кўпроқ. Булар асосан Америка ва Япония банклари. Буюк Британия банкларида хорижий валютадаги депозитлар улуши бошқа давлатларга нисбатан анча юқори. Англия банк тизими дунёда энг кўп хорижий филиалларга эга ҳисобланади.⁷

Буюк Британиянинг банк тизими “чегараланган универсал” категорияга мос келади. Чунки банклар савдо алоқадор муносабатларни қатъиян қўллаб

⁷ www.bankofengland.co.uk

қувватламайди. Бу савдо тижорат банкларининг катта 4 лигидан иборат бўлади. Британия банклари, Гонг Конг ва Шанхай банк қурилиш корпорацияси, Шотландия Қироллик банки, Ҳалифах Шотландия банки). Ҳалифах Шотландия банки ва Барклай 2002 йилда олий тоифали қимматбаҳо қоғозга эга бўлган банклар (\$35 млрд.дан 18 млрд.гача) синфга киритилган. Бундан ташқари яна бир неча бошқа кўзга кўринган банклар қаторига Ллойд ТСБ (13.5 млрд), Эбий Нейшнл, Лейстер Стандарт ва лицензияланган (2.5 млрд) банклари киритилган. Катта тўртликка кирувчи ҳамда бошқа айрим банклар чакана ва улгуржи сармоядорлик билан шуғилланса, айримлари эса суғурта субсидияларни амалга оширадди. Аср бошидан бошлаб кўплаб ананавий инглиз савдо тижорат банклари чет эл сармоядорлари назарига Деутч банкнинг Морган Гренфел банки томонидан 1988 йилда сотиб олиншидан туша бошлади. Клайнфорт- Бенсн Дрезднер томонидан сотиб олинди. Варбург эса Швейцария Иттифоқи банки томонидан. Барингис 1995 йилдаги банкротликдан сўнг ИНГ томонидан қўлга киритилди.⁸

Баъзи бир турар жой жамиятлари 1986 йилдаги халқаро битимга биноан банкларга айлантирилди. 1987 йил январ ойидан эътиборан юқорида айтиб ўтилган битим турар жой жамиятларини банк мақомини олишига рухсат этди ва уларнинг барчаси Англия Банки томонидан назорат этилиши ва беш йил мобайнида нодўстона тарзда бошқа банклар тасарруфига кўшиб олиншидан ҳимояланиши кўзда тутилганди. 1986 йилда кўплаб йирик 10 таликка кирувчи (активларига сонига кўра) турар жой қурилиши жамиятлари янги аср бошланишига қадар ўзининг ўзаро статусини йўқотган эди. Эртароқ рўй берган ўзгаришлар қаторига Эбий Нейшнл (1989), Бристол ва Фарб, Челтенхем ва Глостер (1992 йилда Ллойд ТСБнинг субсидияси бўлган) 1995- 97 йилларда банк шаклига айлантирилган турар жой қурилиш жамиятларидан бири Ҳейлфекс (Лидс БСнинг ўзаро кўшилишидан ташкил топган), Аллиансе ва Лейстер, Шимолий Роск Бредфорд ва Бинглий, Вулвич (Барклайс томонидан 2000 йилда кўшиб олинди) ҳам 2000 йилга келиб банклар сафига кўшилди. Бирмингем Мидшайр 1999 йилда Ҳейлфакс томонидан сотиб олинди. 2000 йилд Бредфорд ва Бинглей банкс сифатида ташкиллаштирилди.

Турар жой жамиятлари Британия молиявий тизимида узоқ йиллик тарихга эга. Жамият аъзоларининг ҳар бири аъзолик бадалини тўлашган ва фондда етарлича маблағ йиғилгач, сайлаш тартиби орқали маълум бир аъзонинг турар жой мулки ёки уй сотиб олиши фонд маблағи ажратилган. Аввалги жамиятлар рўйхатдан ўтказилган турар жой мулкларига бирлаштирилган бўлиб (масалан, Биргмингемдаги Голден Сросс Мехмонҳонаси, 1755) ҳар бир аъзо ўз турар жойига тўлаб бўлгач проект ўз ниҳоясига етказилган. Биринчи турар жой қонуни 1836 йилда чиқарилган. 1945 йилда доимий шаклдаги жамиятлар яни Чешам Турар Жой жамияти шакллана бошланди. Ушбу жамият аъзолари жамиятга тегишли депозит ҳисоб рақамидаги маблағдан улушга эгадолик қилар ҳамда маълум вақтдан сўнг турар жой ипотекасини қўлга киритиш имконияти бериларди. Вақт ўтиши билан депозитор ёхуд ипотека қарздорларибир гуруҳга мансуб бўлиш шарти йўқолиб борди.

Ўзаро келишувлар асосида қурилган ташкилотларда ҳар бир мижоз (қарз

---

⁸ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 222

берувчи ва қарздорлар) ўз улшига эга бўлибгина қолмай, бошқарув алмашган чоғда овоз бериш ҳуқуқини ҳам олган. Ҳар бир овоз бир ҳил кучга, ҳажмдидан қатъий назар қарздорлик турар жой ипотекаси ёки қарздорликнинг мустақиллигига эгадорлик статусини берган.

1984 йилга келиб норасмий аммо самарали картел қўшилмаси қурилиш коперативлари Миллий Аббий тижорат банки ўз шоҳсупасидан тушгач парчаланиб кетди. Шу вақтга қадар кўплаб йирик жамиятлар “катта тўртлик” сифатида талқин этиларди ва бошқа банклар уларнинг рақиблари сифатида кўрилган. 1987 январ ойидан бошлаб эса, Қурилиш Жамияти далолатномаси кучга кирди. Шундан бошлаб қурилиш жамиятлари бир қанча турдаги савдогар банклари тизимидаги хизматларни миждозларга таклиф этишга рухсат берилди. Бу далолатнома қурилиш жамиятини яратиш борасидаги молиявий фаолиятларни ўз зиммасига олишлигини белгилаб ўтди. Ҳусусан:

1. Чек китоблари ва кредит карталари орқали пул ўтказмаларини таклиф этди;
2. Ҳимояланмаган шахсий қарзлар;
3. Чет эл валютаси айрибошлови;
4. Инвестиция бошқаруви ва маслаҳати;
5. Қимматбаҳо қоғоз айрибошлов;
6. Суғурта кафолати ва таъминоти;
7. Евро иттифоқнинг кенгайиши;
8. Кўчмас мулк хизмати.

Шунга қарамай муҳим чекловлар мавжуд эди. 90% дан зиёд жамоат мулклари турар жой ипотекаси сифатида қўлланилиши ва улгуржи пул маблағлари ва депозитлари 20% қарздорликдан ошмаслиги зарур эди. Натижада бу кўрсаткич аввалига 40% га ва кейинроқ 50% га ошиши кузатилди.

1986 йилда тасдиқланган қонунга биноан шу каби ташкилотларнинг банк статусига ўтиши учун имкониятлар берганди. Ва натижада бир қанча жамоат бинолар нархи кескин пастлаб кетди, (2-жадвалга қаранг) 1995 - 1997 йиллар ортасидаги ўзгаришлар 2/3 қисм мулкларнинг сетордан ташқарига чиқариб юборилишига олиб келди.

2-жадвал

Бир қанча Буюк Британия турар жой жамиятлари (1900 – 2002)

Йиллар	Жамоатлар	Филиаллар
1990	2286	НА
1960	726	985
1980	273	5684
1984	190	6816
1988	131	6912
1992	105	5765
1996	88	4613
1999	67	2502
2001	65	2101
2002	65	2101
2003	63	2100

Буюк Британия Турар Жой жамиятларининг танланган рўйхати, 2003- 2004 йиллар:

Активлар сонига кўра даражаси	Жамиятлар	Активлар (Фунт стерлингда млрд/млн)
1	Умуммиллат Жамияти	85.41 млрд
4	Портман	14.09 млрд
18	Скарборо	1.29 млрд
52	Букингемшайр	116 млн
63	Сенчрй(АСР)	18 млн

Манба: Турар жой жамияти ассоциация, www.bsa.org.uk/information - “Буюк Британиянинг ваколатли Турар Жой жамиятлари активлари”

Қайта кўриб чиқилган Турар Жой жамияти ҳақидаги қонун 1997 йилда ўзаро келишилган ҳолдаги статусни яратиш ва кўпроқ эътиборни жалб этадиган фикрларга эришиш мақсадида амалга тадбиқ этилди. Ушбу қонун 1986 йилда чиқарилган қонундаги баъзи бир шартларни ихчамлаштириб ҳар қандай банк шакллари йўлга қўйишга рухсат берарди токи ушбу банклар қатъиян ман этилмаган ҳолларда. Шу билан бирга, ҳар қандай ўзгартирилган турар жой жамияти нодўстона тарзда бирор бино ёки иншоотни ташкилот тасарруфига қўшиб олишга уринса, ундай ҳолатда ўзининг 5 йиллик бошқа ташкилотлар томонидан қўшиб олиниш ҳимоясини қўлдан бой берарди. Шунга қарамай, бу каби жамиятларнинг активлари ва маъсулятларига нисбатан муҳим чекловлар қўйилиши давом этди. Ташкилотларнинг камида 75% активлари/маблағлари уй жой мулки ташкилоти томонидан ўз ҳимоясига олинга болиши шарт ва 50% маблағлари акциядорлар депозитидан шаккланиши зарур бўлган.⁹

3-жадвалда кўрсатиб ўтилганидек, қолган турар жой жамиятлари ҳажми жиҳатдан улкан ўзгаришларга эга бўлган. 2003 йилда турар жой жамияти секторида 18% ҳали тўлаб улгурмаган уй жой ипотекаси қарздорлиги ва 18% шахсий депозитлар мавжуд бўлган.

Турар жой жамиятлари мустақил Уй Жой Жамияти Коммиссияси томонидан бошқарилган. Молиявий Хизматлар ва бозорлар битимига кўра (2000 йил), Уй Жой Жамияти Коммиссияси Молиявий Хизматлар ҳокимияти гуруҳига мансуб бўлган. Аввалги турар жой билан боғлиқ қонунчиликнинг йирик қисм қисқартирилганига қарамай шунга ўхшаш қонунлар ишлаб чиқилиб тадбиқ этилди.

Нобанк тизимига мансуб фирмаларнинг ўсиб бораётган сони баъзи бирдаги улгуржи банк хизматларини тақдим этди. Бунга ёрқин мисол қилиб супермаркет хизматларини олишимиз мумкин. Сейнсбурй, Теско ва Сейфвей шулар жумласига киради. Улар бошланғич депозит ва қарз олиш хизматларини тақдим этади. Виржин Плс деб номланувчи фирма, омонат ва турар жой ипотекаси хизматини

⁹ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 223

бир ҳисоб рақами орқали амалга оширишни таклиф қилувчи фирмалардан бири. Бу каби барча фирмалар Уй Жой Жамиятлари Ассоциацияси қонун қоидаларига мувофиқ алоҳида субсидия сифатида иш олиб боради ёки мустақил равишда тузилган банк хизматларини такдим этади. (масалан, кўшма корхоналар). Шотландия Қироллик банки, ҲБОС ва Эбий Нейшнл банклари шулар жумласидан. Шу каби сабабларга кўра бу фирмалар ҳолатини таҳлил этиш бир оз мунозарали яни бу каби фирмалар аслида нобанк тизимидаги ташкилотларми ёки йўқ. Суғурта фирмалари яни Шотландия бевалар Жамияти ҳеч қандай филиалларсиз почта, телефон ва интернет ҳисоб рақамлари хизматига суянган ҳолда улгуржи банк хизматларини таклиф қилади ва ўз мижозларига етказади.

Молия Уйлари ёки нобанк тизимидаги кредит ташкилотлари Буюк Британия фондларининг оз қисмини ташкил этади. Бу каби ташкилотлар банклардан қарз олади, шахсий ва тижорат секторларига бўнак асосида кредит қарзларини беради ва кўпроқ лизинг, факторинг операцияси.

Ўзаро статусга эга акциядорлар ва мукдорларлик эгалик

Бир қанча Турар жой жамияти банкротликка учраган ҳолларда ўзаро келишилган ташкилотлар молиявий хизмати акциядорлар томонидан эгалик қилинадиган жамоатчилик маъсулияти чекланган компаниялардан статуси жиҳатдан устунроқми деган савол туғилади. Жавоби эса икки маънога эга. Ўзаро статус шуни ангалатадики турар жой жамиятининг ҳар бир “аъзоси” (Букук Британия ва суғурта жамиятларида) стратегияда асосий ўзгаришларни амалга оширишга жалб этишда нима бўлишидан қатъий назар ягона овоз бериш ҳуқуқига эга. Аксинча жамоатчилик маъсулияти чекланган жамиятлар ёхуд акциядорлик жамияти статусига эга банкларнинг мижозлари молиявий маҳсулотларни фирмалардан ҳеч қандай акциядорлик улушига эга бўлмаган ҳолатда сотиб олиш имкониятига эга. Ва бу банкка эгадорлик ҳуқуқини мижозларнинг банк сервисларидан фойдаланишини мустақил қилиш имконини беради. Шу билан бирга қанча кўп акцияга эга бўлинса, акциядорнинг овоз бериш ҳуқуқини кучайтиради. Бу шуни ангалатадики ўзаро банклар ташқи молиялаштириш воситаларига акциядорлик банкларидан кўра озроқ тобе ҳисобланади. Бу эса банк бошқаруви учун бир қанча сабаларга кўра имтиёзлар беради.

1) Бошқарувнинг фоиз ставкаларини юқори ушлаб туриш учун танлови мавжудлиги. Бу ўз навбатида фирманинг тушумининг ва сўнгра банк захирасининг ошишига ҳамда бозордаги улушининг озгина фоиз ставкаларида кенгайишига сабаб бўлади.

2) Депозиторлар ва қарз олувчилар но турғун фоиз ставкаларининг ўсишидан ҳимояланади, чунки бошқарувчилар ҳар қандай ташқи бозор баҳоларининг фоиз ставкаларига нисбатан ўзгаришларга секин асталик билан жавоб бера олиш имкони туғилади. Мисол учун агар фоиз ставкалари вақтинчалик ўсиши кузатилса, турар жой мулкига эгадор шахслар ипотека баҳосини бозор баҳосидан ошириб юрборишни олдини олиш мумкин. Шу каби, депозиторлар нарх пасайиши давридан ҳимояланади.

Агар нархларнинг ўзгариши узоқ муддатли деб топилса, қарз олувчилар ва қарз берувчилар ҳар қандай кескин ўзгаришлардан маълум муддатгача эҳтиёт этилади. Ваҳоланки мижозлар ҳам бундай жамиятларга эгалик қилувчи шахслар ҳисобланади.

3) Агентликда ҳар доим муаммолар ҳозир бўлади. Эгалик тузилиши мустақил тартибда ташкиллаштирилган.

Биродарлик жамиятлари илк бора қонун нуқтаи назаридан 1793 йилда аниқлаштирилган. Ўзаро келишув ташкилотлари сифатида, ҳар бир ташкилот аъзоси молиялаштириш учун ўз улушини қўшади ва бу ўз ўрнида ҳар бир аъзо учун қийин вазиятларда ўтинч вазифасини бажаради. Масалан, касаллик вақтида, қариллик ва ишсизлик чоғларида. Баъзи бирлари суғурта шакллари ва пропорционал бўлмаган миқдордаги суммалар билан қийинчиликка учраган миждларни таъминлайди. 1992 йилда кўплаб қонунлар Биродарлик Жамияти қонунчилигидан олиб ташланганлигига қарамай, 2000 йилдан буён Молиявий хизматлар ва Бозор қонунчилиги Молиявий Хизматлар ҳокимияти (ФСА) томонидан бошқариб келинади. 2001 йилан бошлаб 104 та жамият янги бизнес билан шуғилланиш ваколатини қўлга киритди ва 247 таси аъзоликдан бош тортгани туфайли ёки ҳажми кичиклиги сабабли бу ваколатдан маҳрум қилинди.

Бундан ташқари сармоя ташкилотлари яни пенсия жамғармаси, суғурта компаниялари, юнитруст фондлари, сармоя фондлари ва шу каби бир қатор жамғармалар ҳам мавжуд. Улар ҳеч қандай шакл жиҳатдан банк шаклига мансуб деб ҳисобланмайди. Аммо улар сармоя воситаси сифатида банклар томонидан бошқарилади ёки миждларга таклиф қилинади.

4-жадвал Буюк Британия молиявий тузумининг 2002 йилдаги кўринишини акс эттиради. 5-жадвал эса Буюк Британиядги 5 та йирик банкларнинг асосий кўрсаткич нисбатларининг ҳисоботини акс эттиради.

4-жадвал

2002 йилдаги Банк тузилиши тартиби¹⁰

Молиявий ташкилотлар	Сонлар	Активлар (\$ млрд)
Буюк британияда мавжуд барча банклар	517	4663
Чет эл банклари (филиаллар ва субсидиялар)	281	2161
Буюк Британия бирлашган	236	2472
1) Тижорат банклари	35	1455
2) БС- ипотека банклари	78	683
3) Бошқа Буюк Британия тасарруфидаги банклар	53	52
4) Чет эл таасарруфидаги банклар	70	281
Суғурта компаниялари	782	1081
а) Ҳаёт суғуртаси	182	942
б) Но ҳаёт суғуртаси	600	76

¹⁰ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 223

Буюк Британиянинг йирик банклари 2003¹¹

БАНК	1 даражали сапитал (\$м)	Активлар (\$м)	Кирим (%)	Активлар рентабиллиги (%)	Базел rischi активлар нисбати (%)
ҲСБС ҳолдинг	38 949	759 246	59.44	1.27	13.30
Шотландия Қироллик банки	27 652	649 402	55.65	1.18	11.70
ҲБОС	23 836	512 168	50.70	0.92	10.43
Барклай банки	22 895	637 946	58.48	0.81	12.85
Ллойд ТСБ Груп	15 297	334 329	55.40	1.26	9.60

Манба: “Банкер”, Июль 2003

Тижорат банклари

Буюк Британия банк тизимининг иккинчи поғонасида тижорат банклари ва молиявий компаниялар туради.

Тижорат банклари 3 гуруҳга бўлинади:

1. *Депозит банклар ёки “High street banks”;*
2. *Ҳисобдор уйлар;*
3. *Хорижий банклар ва бошқа банклар.*

Депозит банклар

Англиядаги энг муҳим депозит банклар клиринг банклар ҳисобланади. 60-йилларнинг охирига келиб ҳамма клиринг банклар “Катта тўртлик”да ўрин олди:

1. Barclays;
2. National Westminster;
3. Midland;
4. Lloyds.

Бу гигант банклар 2 та катта бўлмаган банкларни ўзига қошиб олди. Булар: “Ulyams and Glayns” (“Standart Chartered” назорат қилади) ва “Kauts” (National Westminster назорат қилади).

Бу олтита банкни ҳозирги кунда Англия ва Уэлсда 12 мингдан ортиқ бўлимлари бор. Шотландия ва Шимолий Ирландияда бу банкларни филиалларини очиш таъқиқланган, чунки бу ерда маҳаллий депозит банклари жуда кўп ва бу уларга таъсир қилиши мумкин. Бу 6 та банк барча депозит операцияларини 90% ини амалга оширади.

Клиринг банкларнинг асосий операцияси - омонат қабул қилиш ва кредит бериш. Клиринг банклари катта, кичик ва ўрта корхоналарга ва аҳолига пулли

¹¹ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 224

хизмат кўрсатади. Бу банклар орасидаги пулли оборотлар клиринг шартномалар доирасида амалга оширилади.

Депозит банклари молиявий уйлар деб номланган истеъмол кредитларининг махсус банклари билан муносабатда бўлади.

Депозит банкларининг кейинги кўринишлари савдо банклари (Merchant Banks) ҳисобланади. Улар Англияда қадимий қадриятларга асосланади ва кенг тарқалган. Улардан энг каттаси “Gambros bank” ҳисобланади ва у 1972 йилдан бери фаолият юритади. У нафақат ички операцияларни бажаради, балки халқаро бизнесда ҳам фаолият юргизади. Тижорат банклари 3 та катта майдонда фаолият юритади:

1. Ҳақиқий банк операциялари. Бу акцепт-кредит операциялари ҳисобланади;
2. Бизнесменларга хизматлар кўрсатади;
3. Қимматли қоғозларни бошқаради.

Ҳисобдор уйлар

Ҳозирги даврда Лондонда 8 та ҳисобдор уйлар ва алоҳида кичик маклер-фирмалар фаолият юргизади. Ҳисобдор уйлар - бу Лондон бозори молия институтларининг махсус тури ҳисобланади. У векселни сотади ва реализация қилади. Ҳисобдор уйлар Англия банки ва бошқа банклар орасида буфер бўлиб ҳаракат қилади.

Бошқа банклар

Халқаро банклар. 1978 йилда Лондонда 63 та мамлакатнинг 308 та хорижий банк филиали рўйхатга олинган эди. Уларнинг орасида 24 таси Япония ва 53 таси Европа Иттифокига тегишли эди.¹²

Буюк Британияда кўплаб молия-кредит ташкилотлари бор:

- ◎ Сақловчи институтлар;
- ◎ Суғурта компаниялари ва пенсия фондлари;
- ◎ Қимматли қоғозлар операциялари билан шуғулланувчи инвестиция компаноялари;
- ◎ Молиявий корпорациялар;
- ◎ Венчур-молия институтлари.

1.2. АҚШ банк тизими ҳамда уни тартибга солиш.

АҚШ Сенати мамлакатда молиявий тартибга солишнинг 30-йиллардан кейинги энг кескин ислохотини кўзда тутадиган қонунлар тўпламини маъқуллади. Янгиликлар сирасида – янги давлат идораларини ташкил қилиш ва молиявий ташкилотлар фаолияти устидан назоратни кучайтириш.

Қонунлар тўплами банклар фаолиятига муҳим ўзгаришлар киритади. Хусусан, депозитлар билан ишлайдиган молиявий ташкилотларга молия бозорида ўз операцияларини олиб бораётган бўлинмаларни алоҳида юридик шахсларга ажратишга, шунингдек хедж-фондлари ва хусусий инвестиция фондларида улушларини сотишга тўғри келади.

Ислохот ташаббусчиси бўлиб АҚШ Президенти Барак Обама маъмурияти чиқди. У мазкур чораларни вайронкор молиявий инқироз қайтарилишини олдини олиш учун зарурий деб ҳисоблайди.

Сенат томонидан маъқулланган таклифлар тўплами, шунингдек, ўз ичига

¹² www.bankofengland.co.uk

молия тизимида тизимли хатарларни, жумладан тизимни ташкил қилувчи молиявий ташкилотлар ҳамда бозорда "пуфаклар" эҳтимолли шаклланиши жараёнларини кузатиб бориш учун, АҚШ тартибга солиш органи вакилларида кенгаш ташкил қилишни олади.

Шунингдек, Федерал заҳирага энг йирик молия институтлари устидан назорат бўйича функцияларни юклаш, ҳукуматни эса – муаммоли молиявий ташкилотларни назоратга олиш, уларнинг раҳбарларини ишдан озод этиш ва қайта ташкиллатиришни амалга ошириш ҳуқуқини юклаш кўзда тутилган.

Бундан ташқари, молия бозорида истеъмолчилар қуқуқларни ҳимоя қилиш органи таъсис этилади. Мазкур орган истеъмолчилар учун хавфли маҳсулотлар пайдо бўлишини олдини олишга чақирилган. Шунингдек, ҳосил инструментлар бозорини шаффофлигини оширишга чақирилган тартибга солиш механизмлари шакллантирилган.

Қайд этиш жоизки, қабул қилинган қонун лойиҳаси бундан аввал уни ўз таҳририда қабул қилган, америка парламенти қуйи палатаси билан ҳам келиштирилиши шарт. Шарҳловчилар таъкидлашича, икки палата ўртасида қатор муҳим зиддиятлар мавжуд. Хусусан, \$50 млрд. Микдорида фондни ташкил қилиш масаласи баҳсли бўлиб қолмоқда. Мазкур фонд молиявий ташкилотларни қутқариш учун қўлланиши мумкин. Сенат томонидан таклиф этилган вариант бундай тугатиш харажатлари келгусида банкларга юклатилиши мумкинлигини кўзда тутди.

АҚШда Марказий банк банк назорати функцияларини яратиш учун ташкил этилди ва ривожланди. Бошқа давлатлардан анча кеч 20-асрда ташкил этилди. Бир неча омиллар унинг ноёб тузилишини тушунтиради. Биринчидан, устав капиталидаги маблағлар алоҳида бошқа давлатларда қўлланилмаган тажрибада тузилди. Иккинчидан, кичик депозитор эгалари манфаатларини муҳофаза қилиш вазифаси 1930 йилдан муҳим вазифаси сифатида қабул қилинган. Учинчидан АҚШда жойда банк тизими барқарорлигини таъминлаш учун масъул ташколот эканлиги.

АҚШда 1872 йилда Филадельфия штатида Америка банки вужудга келган ва фаолият кўрсата бошлади.

АҚШда 1791 йил биринчи АҚШ банки очилди. 1811 йилда бу банкдан чартери (лицензияси) олинди ва банк ёпилди, аммо уруш бошлангач, 1812 йил конгрессга сиёсий тазйиқ ўтказди ва 1816 йилда иккинчи АҚШ банки ташкил топди. Лекин бу банк ҳам фаолият кўрсатмади. 1832 йилда Эндрю Жексон вето қўяди. 1836 йил иккинчи АҚШ банки фаолияти тўхтатилди. Кейинчалик, 1863 йил миллий банклар тўғрисида қонун қабул қилинди. Шу йилгача АҚШда штат банклари фаолият кўрсатди. 1913 йилда ФРТ тўғрисидаги қонун қабул қилинади. 1927 йил Макфадден қонуни қабул қилинади. Бу қонунда филиал очишга рухсат этилмайди.¹³

1983 йил буюк депрессиядан чиққан АҚШ тижорат банклари инвестициялар билан фаолият кўрсатиши тақиқланди ва бунинг оқибатида 1929-33 йилларда 9 мингта тижорат банклари банкротга учради. Банкротдан чиқиб кетиш учун

---

¹³ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 242

тижорат банклари ўзларини нобанк банклар деб атайдилар. Нобанк банклар депозитларга маблағ қабул қилмайди ва кредит бермайди. ФРТ 12 та мустақил марказий банклардан иборат ва ҳар бир ФР банклари қуйидаги функцияларни бажаради:

1. муомалага нақд пулни чиқариш;
2. яроксиз пулларни муомаладан чиқариб ташлаш;
3. ФРТ ва тадбиркорлар бмлан алоқа қилиш;
4. мамлакатда пул-кредит сиёсатини ишлаб чиқаришда ФРТ бошқарув кенгашига ёрдам бериш.

Ҳар бир резерв банкини 9 та директор бошқаради. ФР банкида директорларни 3 та категория билан белгилаш мумкин. 3 та “А” категориядаги директорлар юқори мавқега эга бўлган банкирлар бўлиб, улар ФРТ га аъзо банклар тавсияси билан тайинланади. Кейинги “Б” категориясидаги 3 та директор таниқли иқтисодчилар тизими томонидан тайинланади. “С” категориядаги 3 та директор эса аҳолининг бошқа қатламларига тегишли бўлган қатламлардан сайланади.

ФРТ га аъзо бўлган банкларнинг энг катта салмоққа эга бўлган пайти ҳамма тижорат банкларининг 49 %и бу тизимга кирган. ФРТ нинг бошқарувчи бошқарув кенгаши томонидан амалга оширилади. Унинг 7 та аъзоси президент томонидан тавсия этилади. Бош кенгаш аъзолари самарали иш юритиш учун сиёсий жихатдан таъсир кўрсатмаслиги мақсадида аъзолар 14 йил фаолият кўрсатади. Ҳар икки йилда битта аъзо ўзгартирилади. Янги бош кенгаш раиси келганда эскиси кетиши шарт. ФРТ да очик бозор операциялари бўйича кўмитага 7 та бошқарув кенгаши ва ФР банк раислари киради. Заҳира талабларига қуйидагилар киради:

- транзакцион ҳисоб рақамлари;
- шахсга тегишли бўлмаган ҳисоб рақамлари;
- эвроннадаги ҳисоб рақамлар.

ФРТ га аъзо бўлган ва аъзо бўлмаган банклар 1933 йилда ФДИС депозитларни суғурталаш кўмитасида депозитларни суғурталаган банклар штат банклари, миллий банклар ва банк холдинглари АҚШ банк тизимини ташкил этади. Банк холдинглари – бир нечта мустақил корпорациялар бирлашмаси. Улардан биттаси банк фаолияти билан шуғулланиши ФР банклари томонидан белгиланган фоиз ставкаларини назорат қилиш. Очик бозор комитети 12 кишидан иборат, шундан 7 та бошқарув кенгашининг аъзоси, 5 та ФР банклари президент, фақат биттаси Нью-Йорк ФР банклари президенти, кейинги комитет 12 кишидан иборат. ФР банкларида 25 та филиали бўлиб, бунда 25 минг ходим ишлайди. Шундан 4 мингтаси Нью-Йорк ФР банкига тўғри келади.

Ҳозирги вақтда АҚШнинг банк тизими қуйидаги асосий муассалардан иборатдир:

- ФРТ – у мамлакатнинг Марказий банки вазифаларини адо этади;
- тижорат банклари;
- инвестиция банклари;
- жамғарма банклари;
- ссуда йиғувчи уюшмалар;
- почта жамғарма кассалари;
- молиявий компаниялар;
- кредит кооперативлари;

- суғурта компаниялари;
- пенсия фондлари;
- ижтимоий суғурта фондлари;
- ўзаро кредит жамиятлари;
- депозитларни суғурталаш муассасалари ва ҳ.к.

Такидлаш жоиски, АҚШ нинг банк тизимида анъанага кўра кичикроқ, жамоа банклари деб аталмиш тижорат банклари катта ўрин тутадилар.

Америкаликларга «ваколатли банк» деган тушунча ҳам таниш бўлиб, АҚШ нинг Эксимбанки ягона ваколатли банк ҳисобланади. Ҳақиқатда эса у Америка ҳукуматини батамом назорат қилиб турадиган банкдирю. У давлат бюджети Американинг бошқа мамлакатларга экспортдан тушадиган маблағлар эвазига рағбатлантириладиган этакчи федерал агентликдир.

Эксимбанк бажарадиган вазифаларни 3 та асосий йўналишга бўлиб кўрсатиш мумкин:

- товар ва хизматларнинг экспорти билан боғлиқ бўлган айрим хатарларни ўз зиммасига олиш;
- Американинг махсулоти ва хизматларини ҳарид қилаётган чет эллик харидорларни молиялаштириш, (лекин шарти шуки ўша харидорлар ана шу молиялаштиришни оддий тижорат банкларидан ололмаётган бўлиши керак);
- америкалик экспортчиларга бошқа ривожланган мамлакатлар экспортчилари билан жаҳон бозорида муваффақиятли рақобат қила олишлари учун ёрдам бериш.

АҚШ да марказий банк вазифаларини 1913 йилда асос солинган ФРТ бажаради. ФРТ ни бунёд этишдан мақсад – мамлакатда соғлом иқтисодий муҳитни вужудга келтириш, банклар фаолиятини қўллаб қувватлаш ва бу фаолиятни назорат қилиш бўлган.

ФРТ таркибига ўзлари жойлашган ҳудуддаги округларда марказий бўлган 12 та ФР банки киради. ФРТ аъзолари бўлган 6 мингта тижорат банки (буларнинг умумий сони тахминан 14 мингта этади) улушига барча депозитларнинг 70 % идан кўпроғи тўғри келади. ФРТ га аъзо бўлган банклар – бу жуда йирик хусусий тижорат банкларидир. Улар ФР банкларининг акциядорлари ва айни пайтда мижозларидир ҳамда ўзларининг акциядорлик сармояси эвазига 6 % дивидент оладилар.

Миллий банклар деб аталмиш ФРТ аъзолари бўлмиш банклар, ФРТ банкларидан бирининг мижозлари бўлишганида, унинг хизматларидан фойдаланиб, шу жумладан, ундан қарзга ёки тижорат қоғозларини ҳисобга олиб, пул олишлари мумкин. Мабодо миллий банкдан ссуда олиш имконияти шу банкнинг ресурслари билан чекланган бўлса, ФР банкига мурожаат этилганида, аслида бундай чеклаш бўлмайди, чунки у ФРТ нинг ресурсларига умид боғлаши мумкин.

Банкланинг банки бўлмиш ФРТ аъзо бўлган банкларга ҳар томонлама хизмат кўрсатади. ФР банклари аъзо бўлган банклар депозитларини сақловчилардир. Ана шу депозитлар аъзо бўлган банклар барча резервларининг қонун билан белгилаб қўйилган асосий қисми ҳисобланади.

ФРТ молиявий жиҳатдан мустақил бўлиб, ўз бюджетига эга ҳамда операциядан тушган даромадлар ва пул эмиссиясидан келган фойда эвазига ўз

фаолиятини молиялаштиради. Ўз харажатларини қоплаганидан кейин ва ФРТ га аъзо бўлган банкларга дивидентларни тўлаганидан сўнг, ФРТ ҳар йили давлат хазинасига 15 млрд. дан тортиб, то 20 млрд. АҚШ долларига тенг миқдорда маблағни беради.

АҚШдаги банклар икки томонга бўйсинадилар. Бунинг маъноси шундаки, тижорат банкларининг бир қисми Федерал ҳукумат томонидан лицензияланади, назорат қилинади ва тергаб турилади. Бошқа бир қисми эса айрим штатларнинг ҳокимиятига бўйин эгади. Буларнинг биринчиси ФРТ аъзоларидир, иккинчилари эса ФРТга аъзо эмас. Айни пайтда банклар ўзлари ўз юрисдикцияларини белгилайдилар, яъни Федерал ҳокимиятга бўйсинишни ҳам ёки штатлар ҳокимиятига бўйсунушни ҳам ўзлари танлаб олишади.

Бунга шуни илова қилиш лозимки, мамлакатдаги бир қанча банклар на Федерал ҳокимиятга, на штатлар ҳокимиятига бўйсинади, булар хусусий банклар деб аталади.¹⁴

Хуллас қўйидаги хулосани чиқариш мумкин: АҚШда банк фаолиятини тартибга солиш бўйича ягона давлат сиёсати йўқ. Бу, масалан, банк бўлимларини очиш таркибига дахлдордир (бу масалан батамом штатлар маъмурияти ваколатига киради). Шундай штатлар ҳам борки, банкларнинг бўлимлари ёки филиалларини очиш батамом таъқиқланган (Техас, Иллинойс ва шу қабилар) жами 15 штат. Бошқалар эса сира чеклашсиз бундай бўлимларни очишга рухсат берадилар (Калифорния, Шимолий Каролина). Учинчи тоифа штатларида эса банкнинг бўлимлари тармоғи банкнинг бош офиси жойлашган географик ўрни, яъни округ, шаҳар, посёлка билан чекланиши керак. Баъзан қўшни округларда бўлимнинг очилишига йўл қўйилади.

АҚШ нинг тижорат банклари маблағларни депозитларга қабул қиладилар (талаб қилиб олингунига қадар омонатлари ва муддатли омонатлар), қисқа, ўрта ва узоқ муддатли қарзлар берадилар, молиявий ва траст хизматлари кўрсатадилар. Лекин Америка банклари, қонунчиликка кўра қимматли қоғоларнинг эгалари бўла олмайдилар. Тўланмаган кредитнинг ўрнини қоплаш холлари бундан мустаснодир.

Америка банклари холдинг компаниялари (Холдинг – акционерлик жамиятларни бирлаштириб, уларни боқарувчи корхона) орқали ўз миқдорларига электрон хизматлар, йўл чеклари, брокерлик хизматларини таклиф этадилар; хазина, мунитсипал ва бошқа расмий қарзга доир дастакларни жойлаштириш олди-сотдиси билан шуғулланадилар, инвестиция бобида маслаҳат хизматлари кўрсатадилар.

Икки муҳим молиявий ислохотлар босқичма-босқич, лекин катта ўзгаришларга олиб келди. АҚШда 2000 йилларда бор эди ҳақида 7770 тижорат банки мавжуд бўлса олдинроқ 1984 йилда тахминан 14 500 банклар фаолият юритган. Айрим алоҳида қонунлар қабул қилинишига қадар банклар концентрацияси жуда кучли бўлган. Бошқа ғарб иқтисодиётлардан фарқли ўлароқ, банк тизими йирик шаҳарлар ва марказларда жойлашуви билан фарқланарди. 107 йирик банк томонидан тижорат банклари жами 80% капитали, 50% тижорат банк активлари тўғри келарди ва 373 тижорат банклари томонидан 80% тижорат

---

¹⁴ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 244

банкларига тўғри келадиган активлар назорат қилинади. Аксинча, Буюк Британияда бешта йирик банклар мамлакат тижорат банклари активларининг 80%ни назорат қилади. АҚШ "катта 6" талик банклари орасида фақат Ситикорп 39 миллиард, \$1 триллион капитали билан етакчи ҳисобланади. ФДИС томонидан 2000 йилда 1230 суғурта шартномаси бўйича Суғурта Фонди маблағларидан тўлаб берилди.

1980 ва 1990-йилларда, ўзаро эгаллик қилиш банкларининг айланади давлат чартерлари чақириб олинди. 2004-йилда 1413 жамғарма муассасалари бор эди; 22 тасининг маблағлари ФДИС томонидан суғурталанган эди. 2004-йил 10000 кредит уюшмалари бор эди (масалан, полиция ходимлари ва ўт ўчирувчилар бирлашмалари, ўқитувчилар уюшмалари). Иштирокчиларнинг улуши кредит сифатида берилиши мумкин. Буюк Британияда қурилиш жамиятлари ҳам омонатлар асосида фаолият юритади ва маблағларини акцияларга жойлаштиради. Нодавлат нотижорат фирмалари соф даромад солиғидан озод қилинган, тижорат банкларига нисбатан янада жозибадор депозит ва кредит ставкалари таклиф берувчи ёки ташкилотлар сифатида фаолият юритади. 1980 йилнинг ўзида инвестиция банклари ва қимматли қоғозлар билан шиғулланувчи фирмалар фаолиятига тегишли 4000 янги ўзгартиришлар киритилди. 1987 йилнинг октябр ойида 9500 фонд бозорида кўшилиш ва бирлашишлар натижасида 1996 томонидан уларнинг сони 8000 дан тушиб кетди. 2004 йилда уларнинг сони 5286 тадан ҳам камаяди. Аммо концентрациялашувда катта ўсиш бор эди. Масалан, 1987-йилда йирик инвестиция банки (Саломон) \$3.21 миллиард капиталга эга эди, лекин ўн йил ўтгач, энг йирик капитал эгаси Меррилл Лйнч \$33 миллиард маблағ бор эди.

Инвестиция банклари облигациялар ва қимматли қоғозлар бўйича андеррайтинг ва янги масалалар борасида махсус савдо битимларини тузиш илмий-тадқиқот ва консалтинг, бошқа фаолиятларни амалга ошади. Морган Станлей одатда, инвестиция банки бўлсада, консалтинг хизматларини ҳам амалга оширади. Меррилл Лйнч каби қимматли қоғозлар фирмалари чакана савдо, шунингдек, корпоратив мижозлар учун инвестиция банк хизматларини таклиф этади.

АҚШда бошқа молиявий фирмалари, суғурта фирмалари ва молия компаниялари ҳам фаолият юритади. Улар устидан охирги икки ўн йилликлар, молия компанияси сектор тез ўсди. Англияда, улар каби компаниялар узун-қисқа муддатли кредитлаш бериш билан шуғулланишга ҳақли эмас.

1997 йилда топ 20 фирмалари жами \$900 миллиард, яъни 80% дан ортиқ активларнинг назорат қилар эди.¹⁵

АҚШда банклар фаолиятини тартибга солиш

Федерал Захира Тизимини бунёд этишдан мақсад – мамлакатда соғлом иқтисодий муҳитни вужудга келтириш, банклар фаолиятини қўллаб қувватлаш ва бу фаолиятни назорат қилиш бўлган.

1913-йилги Федерал Резерв Тизими тўғрисидаги қонунга мувофиқ Федерал Захира Тизимининг вазифалари ҳақида шундай дейилади: “валютанинг эластиклигини таъминлаш, тижорат қоғозларининг қайта ҳисоби учун маблағ яратиш, Қўшма штатлар банк тизими ва бошқа мақсадларга эришиш устидан самарали назорат ўрнатишдир”

¹⁵ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 244

Федерал Захира Тизими 12 та мустақил марказий Федерал банклар билан қуйидаги функцияларни бажаради:

- муомалага нақд пулни эмиссия қилиш;
- яроқсиз пулларни муомаладан чиқариб ташлаш;
- Банк соҳасидаги муаммоларни бартараф этиш
- АҚШ марказий банки сифатида фаолият юритиш
- Банк фоиз ставкалари билан давлатнинг марказлаштирилган мажбуриятлари балансини мувофиқлаштириш
- Банклар фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш
- Истеъмолчиларнинг кредит ҳуқуқларини ҳимоя қилиш
- Монетар сиёсат орқали пул таклифини тартибга солиш билан қуйидаги мақсадларга эришиш:

- Максимал даражадаги иш билан таъминланганлик
- Барқарор нархлар, инфляция ва дефляцияни олдини олган ҳолда узоқ муддатли фоиз ставкаларини шакллантириш.

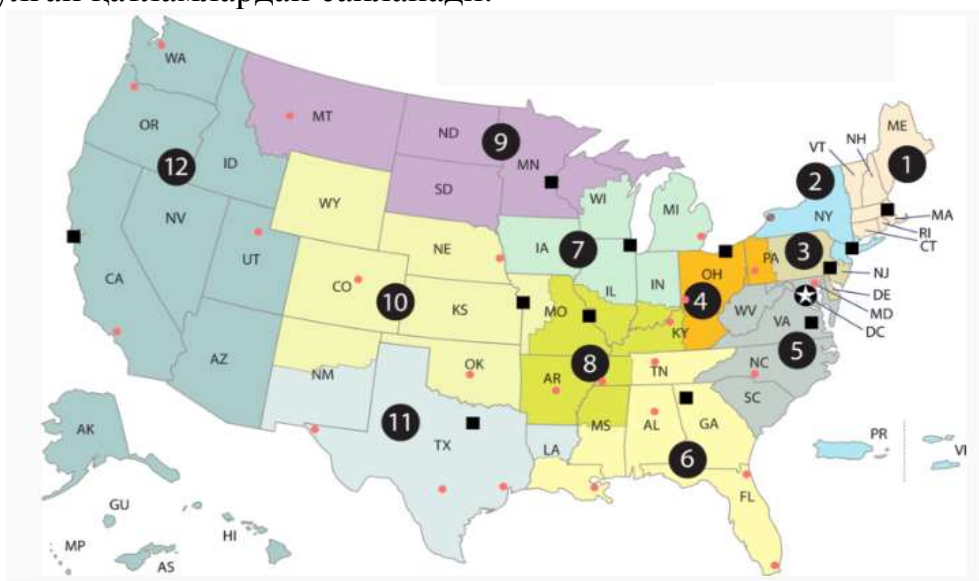
- Молия тизимининг барқарорлигини таъминлаш ва молия бозорларидаги систематик рискни жиловлаш

- Депозит институтларига, ҳукуматга ва халқаро ташкилотларга молиявий хизматлар кўрсатиш

- Регионлар ўртасидаги тўлов муносабатларига шарт-шароитлар яратиш

- АҚШ нинг халқаро иқтисодиётдаги ўрнини мустаҳкамлаш ва бошқалар.¹⁶

Федерал Захира Тизми (ФЗТ) таркибига ўзлари жойлашган ҳудуддаги округларда марказий бўлган 12 та банк киради. Ҳар бир резерв банкни 9 та директор бошқаради. Федерал банкда директорларни 3 та категория билан белгилаш мумкин. 3 та “А” категориядаги директорлар юқори мавқега эга бўлган банкирлар бўлиб, улар ФЗТ га аъзо банклар тавсияси билан тайинланади. Кейинги “Б” категориясидаги 3 та директор таниқли иқтисодчилар тизими томонидан тайинланади. “С” категориядаги 3 та директор эса аҳолининг бошқа қатламларига тегишли бўлган қатламлардан сайланади.

¹⁶ ¹⁶ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 245

1-расм. Федерал Захира Тизми (ФЗТ) таркиби

12 Федерал Захира округларидаги Федерал Захира Банклари картаси ва ҳар бир округдаги филиаллар (қизил нуқталар). Вашингтон Д.С да бош штаб квартираси юлдузча билан кўрсатилган. 1-Бостон, 2-Нью Йорк, 3-Филадельфия, 4-Клевланд, 5-Ричмонд, 6-Атланта, 7-Чикаго, 8-Сент Луис, 9-Миннеполис, 10-Кансас сити, 11-Даллас, 12-Сан Франциско.

ФЗТ аъзолари бўлган 6 мингта тижорат банки (буларнинг умумий сони тахминан 14 мингта этади) улушига барча депозитларнинг 70 % идан кўпроғи тўғри келади. ФЗТ га аъзо бўлган банклар – бу жуда йирик хусусий тижорат банкларидир. Улар ФЗ банкларининг акциядорлари ва айни пайтда мижозларидир ҳамда ўзларининг акциядорлик сармояси эвазига 6 % дивидент оладилар.

Йиллар мобайнида ФЗТнинг мамлакат иқтисодиётидаги роли ва мажбуриятлари кенгайиб ва ривожланиб борди. Буюк Депрессия (1929-1933) давридаги айрим омиллар тизимда катта ўзгаришларнинг юзага келишига сабаб бўлди. АҚШ Конгресси “Федерал Захира тўғрисида”ги қонунда монетар сиёсатнинг 3 та асосий мақсадини белгилаб қўйди: Иш билан таъминланганликни максимал даражасига эришиш; Барқарор нархлар; Узоқ муддатли фоиз ставкаларини ривожлантириш. Илк иккита мақсадлар баъзан Федерал Захиранинг мажбуриятлари сифатида қаралади. Унинг мажбуриятлари йиллар давомида кенгайиб борди ва бугунги ФЗТ документига кўра булар монетар сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, банклар фаолиятини назорат қилиш ва тартибга солиш, молия тизимининг барқарорлигини таъминлаш, депозит институтларига, АҚШ ҳукуматига ва бошқа халқаро институтларга молиявий хизматлар кўрсатишдан иборат.¹⁷

ФЗТ таркибига Директорлар Кенгаши, Очик Бозордаги Операциялар бўйича Қўмита, 12 та регионал Федерал Резерв Банклар, банклар ва Маслаҳат Кенгаши киради. Ҳозирда Федерал Захира Тизими бош бошқарувчиси бўлиб Жанет Еллен ҳисобланади. ФЗ банкларида 25 та филиали бўлиб, бунда 25 минг ходим ишлайди. Шундан 4 мингтаси Нью-Йорк ФР банкига тўғри келади. ФЗТнинг олий бошқарув органи бу Бошқарувчилар Кенгаши ҳисобланиб бунга 7 та аъзо киради. Улар АҚШ президенти томонидан 14 йилга тайинланади ва сенат томонидан тасдиқланади. Аъзоларнинг ойлик маошлари ҳукумат томонидан белгиланади.

б-жадвал

Директорлар Кенгашининг айни пайтдаги аъзолари

Аъзолар	Тайинланган сана	Ваколат муддати
Жанет Яллен (президент)	Октябр 4, 2010 (бошқарувчи сифатида) Феврал 3, 2014 (президент)	Январ 31, 2020 (бошқарувчи) Феврал 3, 2018 (президент)
Станлей Фисчер (вице президент)	Июнь 16, 2014 (вице президент) Май 28, 2014 (бошқарувчи)	Июн 12, 2018 (вице през.) Январ 31, 2020 (бош-вчи)
Даниел Тарулло	Январ 28, 2009	Январ 31, 2022
Жероме Х.Пувел	Май 25, 2012	Январ 31, 2028

¹⁷ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 246

Лаел Браинард	Июн 12, 2014	Январ 31, 2026
Бўш	-	-

Федерал Очиқ Бозордаги Операциялар бўйича Қўмита.

Директорлар Кенгаши қуйидаги ваколатларга эга:

- Монетар сиёсатнинг асосий йўналишларини белгилайди;
- Федерал Резерв Банклар ва тижорат банклари фаолиятини назорат қилади;
- Ҳисоб ставкасини белгилайди;
- Тижорат банкларининг депозитларига нисбатан мажбурий захира талабномаларини белгилайди.

Федерал Очиқ Бозор Қўмита 12 та аъзодан ташкил топган бўлиб, булар 7 бошқарув кенгаши аъзолари ва 5 регионал Федерал банклар раҳбарларидир. Уларнинг ичида Нью Йорк Федерал банкининг бошқарувчиси қўмитанинг доимий аъзоси ҳисобланади. Ушбу органнинг асосий вазифаси монетар сиёсатнинг асосий йўналишларидан бўлмиш очиқ бозор операцияларини олиб боришдан иборатдир.

Банкларнинг банки бўлмиш ФЗТ аъзо бўлган банкларга ҳар томонлама хизмат кўрсатади. ФЗ банклари аъзо бўлган банклар депозитларини сақловчилар ҳисобланади. Ана шу депозитлар аъзо бўлган банклар барча резервларининг қонун билан белгилаб қўйилган асосий қисми ҳисобланади.

ФЗТ молиявий жиҳатдан мустақил бўлиб, ўз бюджетига эга ҳамда операциядан тушган даромадлар ва пул эмиссиясидан келган фойда эвазига ўз фаолиятини молиялаштиради. Ўз харажатларини қоплаганидан кейин ва ФЗТ га аъзо бўлган банкларга дивидентларни тўлаганидан сўнг, ФЗТ ҳар йили давлат хазинасига жуда катта миқдорда маблағни беради. Масалан, 2010 йилда ФЗТ 82 млрд \$ даромад қилган ва 79 млрд \$ ини АҚШ давлат хазинасига ўтказган. 2011 йилда эса бу кўрсаткич 77 млрд \$ ни ташкил қилди.

АҚШдаги банклар икки томонга бўйсундилар. Бунинг маъноси шундаки, тижорат банкларининг бир қисми Федерал ҳукумат томонидан лицензияланади, назорат қилинади ва тартибга солинади. Бошқа бир қисми эса айрим штатларнинг ҳокимиятига бўйин эгади. Буларнинг биринчиси ФЗТ аъзоларидир, иккинчилари эса ФЗТга аъзо эмас. Айни пайтда банклар ўзлари ўз йўналишларини белгилайдилар, яъни Федерал ҳокимиятга бўйсинишни ҳам ёки штатлар ҳокимиятига бўйсунишни ҳам ўзлари танлаб олишади. Бунга шуни илова қилиш лозимки, мамлакатдаги бир қанча банклар борки улар на Федерал ҳокимиятга, на штатлар ҳокимиятига бўйсунди, булар хусусий банклар деб аталади. Хулоса қилиб айтганда қуйидагича ҳукм чиқариш мумкин: АҚШда банк фаолиятини тартибга солиш бўйича ягона давлат сиёсати йўқ. Бу, айниқса, банк бўлимларини очиш тартибига дахлдордир (бу тўлиғича штатлар маъмурияти ваколатига киради). Шундай штатлар ҳам борки, банкларнинг бўлимлари ёки филиалларини очиш батамом таъқиқланган (Техас, Иллинойс ва шу кабилар) жами 15 штат. Бошқалар эса сира чеклашсиз бундай бўлимларни очишга рухсат берадилар (Калифорния, Шимолий Каролина). Учинчи тоифа штатларида эса банкнинг бўлимлари тармоғи банкнинг бош офиси жойлашган географик ўрни, яъни округ, шаҳар, посёлка билан чекланиши керак. Баъзан қўшни округларда бўлимнинг очилишига йўл қўйилади. Тартибга солиб туриш нуктаи назаридан Американинг барча гуруҳларини 4 га бўлиш мумкин:

- миллий банклар;

- ФЗТ га аъзо бўлган штатларда жойлашган банклар;
- ФЗТ га аъзо бўлмаган, депозитларни суғурталаш федерал корпорацияси (ДСФК) таркибига кирадиган банклар;
- ФЗТ га аъзо бўлмаган банклар, уларнинг омонатлари ДСФК да суғурталанмаган.

Миллий банклар пул муомаласини назоратчисига (молия вазирлигининг хизмати) бўйсундилар ва барча Федерал банк қонунларига, шунингдек, ФЗТ ва ДСФК қоидалари ва йўриқномаларига амал қиладилар.

ФЗТ га аъзо бўлган штатлардаги банклар ўзлари рўйхатдан ўтган штатнинг қонунлари ва қоидаларига риоя этадилар ҳамда ўз операцияларини Федерал қонунлар доирасида амалга оширадилар. Чунки улар ФЗТ ва ДСФК аъзоларидирлар.

ФЗТ га аъзо бўлмаган ва омонатлари ДСФК да суғурталанган банклар тегишли штатларнинг қонунларига, шунингдек, ДСФК қоидалари ва йўриқномаларига амал қиладилар.

ФЗТ аъзоси бўлмаган ва омонатлари суғурталанмаган банклар фақатгина штатларнинг қонунларига бўйсунишади.

Хозирги вақтда АҚШнинг банк тизими қуйидаги асосий муассасалардан иборатдир:

- Федерал Резерв Тизими ва федерал банклар;
- тижорат банклари;
- инвестиция банклари;
- жамғарма банклари;
- ссуда йиғувчи уюшмалар;
- почта жамғарма кассалари;
- молиявий компаниялар;
- кредит кооперативлари;
- суғурта компаниялари;
- пенсия фондлари;
- ижтимоий суғурта фондлари;
- ўзаро кредит жамиятлари;
- депозитларни суғурталаш муассасалари ва ҳ.к.

АҚШ нинг тижорат банклари маблағларни депозитларга қабул қиладилар (талаб қилиб олингунига қадар омонатлари ва муддатли омонатлар), қисқа, ўрта ва узоқ муддатли қарзлар берадилар, молиявий ва траст хизматлари кўрсатадилар. Лекин Америка банклари, қонунчиликка кўра қимматли қоғозларнинг эгалари бўла олмайдилар. Тўланмаган кредитнинг ўрнини қоплаш ҳоллари бундан мустаснодир.

Америка банклари холдинг компаниялари (Холдинг – акционерлик жамиятларни бирлаштириб, уларни боқарувчи корхона) орқали ўз миждозларига электрон хизматлар, йўл чеклари, брокерлик хизматларини таклиф этадилар; хазина, мунитсипал ва бошқа расмий қарзга доир дастакларни жойлаштириш олди-сотдиси билан шуғулланадилар, инвестиция бобида маслаҳат хизматлари кўрсатадилар.

1.3. Япония банк тизими ҳамда уни тартибга солиш.

Уруш даврида Япония пойтахти кучсиз молиявий инфратузилманинг шиддатли таҳчиллигига дуч келди. Иккинчи жаҳон уруши маиший тармоқларни молиявий томондан буткул бадном қилганди. АҚШ таъсири остида тузилган янги ҳукуматнинг вазифаси мамлакатни молиявий ва иқтисодий томондан ўнглаш эди. Япон Банки томонидан қўллаб-қувватланган Молия Вазирлиги кучли назоратга асосланган барқарор молиявий тизимни йўлга вўйишга интилди. Ички ва ташқи, қисқа ва узоқ муддатли молиявий операцияларнинг фоиз ставкалари тартибга солинди, молиявий фирмаларнинг функционал линиялари алоҳида ташкил этилди. Япония Молия Вазирлиги асосан уч нарсани бошқарарди: Банк, қимматли қоғозлар ва халқаро валютани. Япония Молия Вазирлиги молиявий тизимни ишлатиш учун қонунлар ва низомларни бирлаштирган норматив ҳужжат ишлаб чиқди.¹⁸

1996 йилга қадар Япония юқори ҳимояланган молиявий секторини назорат қилувчи, битта доимий бериш созлагичини (Молия вазирлиги) бор эди. Банклар ва бошқа молия фирмалар билан жиддий муаммолар ортидан фонд бозори кулаши юз берди, чунки таркибий аҳамиятга эга йирик норматив ислоҳотлар ўтказилмаган эди. “Биг Банг” (1996) қисмли бозорлар учун охирида бошланганини белгиланган. Шу билан бирга, янги қоида, ягона молиявий созлагичи Япония мустақил Банк пул-кредит сиёсати билан яратилган.

Буюк Британияда, функция билан ўзини-ўзи тартибга солиш ягона молиявий маслаҳатчиси билан алмаштирилди. Англия банки пул-кредит сиёсатини ўтказиш орқали ўз мустақиллигини қўлга киритди-да, у Буюк Британия банкларининг рискларни камайтириш сифатида унинг ташкил этиш ролини йўқотди. Япония фарқли ўлароқ, ҳеч бир ҳодиса бу жуда радикал ўзгаришлар юз бермади, фақат ўз-ўзини тартибга солиш яхши йўлга солинмаган эди, шунингдек молия институтлари ўзгартириш табиат янги ёндашувни талаб қиларди. Бу ўзгаришлар норматив режимини яхшилаш ёки йўқлигини ҳукм қилиш учун жуда эрта. Мисол учун, бир молиявий инқироз тақдирда Англия банки, Молиявий хизматлар мақоми ва Ғазначилик ўртасида англашув меморандуми ҳали синов қилиниши керак. ФСА куч ҳақ эканини исботлаши ва норматив мақсадларга талаб тўртта учрашув пайтида унинг харажатларини назорат қилиш мумкин эканлигини кўрсатиши керак.¹⁹

1989 йилга келиб Япония фонд биржаси инқирозга учрайди. Бунинг натижасида Япон банклари 21 асрнинг бошларига қадар ночор ахволда қолади. Иккита асосий вазифани ҳал этиш мақсадида ислоҳотлар дастури ишлаб чиқилади. Биринчидан молиявий секторни тиклаш, иккинчидан молиявий стабилликни таъминлаш мақсадида Молиявий кузатув агентлиги ва Молиявий қайта тиклаш комиссияси ташкил қилинди. Япония банкига мустақиллик берилди.²⁰

“Катта портлаш” япон Бош Вазири Хошимито томонидан 1996 йил Ноябрь ойида эълон қилинди. Унинг оптемистик фикрига кўра 2001 йилга бориб Токио Нью-Йорк ва Лондон билан тенг даражада бўлиши керак эди. Ислоҳот 3

¹⁸ Shelagh Heffernan, *Modern Banking*, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 258 p

¹⁹ Shelagh Heffernan, *Modern Banking*, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 285 p.

²⁰ Shelagh Heffernan, *Modern Banking*, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 260 p.

тамойилдан иборат эди: ЭРКИН, АДОЛАТЛИ ва ГЛОБАЛ.

ЭРКИН: Эркин бозор принциплари молиявий секторга тегишли эди. Банклар интеграцияси, қимматли қоғозлар ва суғурта бозори химояланиши керак эди. Молиявий махсулотлар ва нархлар эркинлаштирилиши керак эди. Банкларни қисқа ва узоқ муддатли операцияларини тақиқловчи қонун бекор қилиниши керак эди. Хақ ва компенсациялар айниқса фонд бозорида юмшатилиши керак эди.

АДОЛАТЛИ: шаффоф, адолатли молиявий бозор операциялари яратиш, барча даражадаги ахборотни ошкор қилиш, инвесторларни хати-ҳаракатларини ўз бўйниларига олишлари, аммо шу билан бир пайтда инвесторлар тўғрисида янги қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш тавсия этилган эди.

ГЛОБАЛ: Токио халқаро молия марказига айланиши, Япониянинг халқаро обрўсини кўтариши керак эди. Бухгалтерия, қонунчилик, бошқарув ва солиқ тизими жаҳон стандартларига мос тарзда ўзгартирилиши керак эди.²¹

Илк замонавий кўринишдаги банклар Японияда 1872 йилдан кейин хусусий “миллий банклар” кўринишида ташкил қилинган. Худди тижорат банклари сингари улар бутун давлат бўйича филиалларга эга бўлишган ва шунингдек, банкнота эмиссия қилиш ҳуқуқига эга бўлишган. Ўша даврда 150 дан ортиқ шундай банклар бўлган. “Миллий банклар” интенсиф тарзда конвентрланмайдиган банкноталар эмиссия қиларди ва бу инфляциянинг ошишига олиб келган эди ва шунингдек, ишлаб чиқариш кучларига ҳам салбий таъсир кўрсатарди. Бу ҳолатдан чиқиш марказий банкни ташкил қилиш заруратини келтириб чиқарди. Ва 1882 йилда 30 йил муддатга Япония Банки ташкил қилинди (кейин яна 30 йил муддатга узайтирилди). Бу банк банкнота эмиссия қилишда мутлоқ монопол ҳуқуқни олди, мавжуд барча “миллий банклар” эса эмиссия фаолиятини тўхтатиб, ўз банкноталарини аста-секин марказий банк банкноталарига алмаштириш мажбуриятини олди. 1998 йил 1 апрелига қадар Япония Банки 1842 йилда қабул қилинган ва 1947 ва 1949 йилларда ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган “Япония Банки тўғрисида”ги Қонунга кўра фаолият кўрсатган. 1979 йилда қонунга жиддий ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди ва марказий банкка чекланмаган муддатда фаолият юритиш ҳуқуқи берилди. 1998 йил 1 апрелдан бошлаб Япония Банки тўғрисидаги янги қонун қабул қилинди. Банкнинг устав капитали – 100 миллион иена, банкнинг 55 % акциялари давлатга, 45 % акциялари эса хусусий шахлар, молиявий институтлар, суғурта компаниялари ва бошқа хусусий акционерларга тегишли. Акционерларга йиллик 4 % миқдоридаги дивиденд ваъда қилинган бўлиб, банк даромади кўпайиб кетган тақдирда 5% миқдорида дивиденд тўланиши ҳам мумкин. Банкнинг қолган барча фойдаси давлат бюджетига ўтказилади.

Япония банки – Япония банк тизимида марказий эмиссион банк ҳисобланади. Штаб-квартираси Япония пойтахти Токио шаҳрида жойлашган.

1882 йилда ташкил этилган бўлиб, президенти – Масааки Сиракава. Захираси 2009 йилги маълумотга кўра – 2 660 007 млн иена. Веб-сайти: www.boj.or.jp

ley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19

Банкнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- банкнота эмиссия қили;
- пул-кредит сиёсатини олиб бориш: мажбурий захира нормаларини; белгилаш, молиявий бозорда операциялар ўтказиш, кредит ставкаси фоизини тартибга солиш (ҳозирда 0-0,1 %);
- тижорат банклар ўртасидаги ҳисоб-китобларни тартибга солиш;
- молиявий ташкилотларнинг молиявий ва менежмент ҳолатини текшириш ва мониторинг қилиш;
- давлат қимматли қоғозлари билан операцияларни амалга ошириш;
- халқаро фаолиятни олиб бориш;
- назарий тадқиқотларнинг иқтисодий таҳлилини олиб бориш ва ҳоказо.

1957 йилдан бошлаб Японияда мажбурий резерв захира ташкил қилинган бўлиб, барча кредит ташкилотлари ўз маблағларининг маълум қисмини Япония

Банкининг захира депозитларига қўйишлари мажбурийдир. Миллий банк системасининг ликвидлигини таъминлаш Япония Банки томонидан белгиланган қайта молиялаш ставкаси орқали тартибга солинади. Шундан келиб чиққан ҳолда Япония Банки мажбурий резерв захираси ва қайта молиялаштириш ставкаси ёрдамида мамлакатнинг молиявий тизимини тартибга солиб туради.

Япония тижорат банкларини қуйидагича классификация қилиш мумкин:

1. Шаҳар банклари. Мамлакат кредит ташкилотлари орасида бу 11 та банк муҳим рол ўйнайди. Уларнинг фаолият доираси мунтазам равишда кенгайиб боради. Улар ўз навбатида қисқа ва узоқ муддатли кредитлашда муҳим аҳамиятга эга ва асосан йирик концернларни кредитлаш билан шуғулланишади. Шунингдек шаҳар банклар ҳиссасига Япония ташқи ҳисоб-китобларининг каттагина қисми тўғри келади. Хорижий операцияларда энг фаол қатнашувчи шаҳар банк “Bank of Tokio” ҳисобланади. У давлатнинг асосий вазифаларини ва ҳисоб-китобларини амалга ошириб, дунёнинг 2000 дан ортиқ банклари билан вакиллик алоқаларини олиб боради. Япония қонунчилигига кўра, унга валюта операцияларини олиб бориш вазифаси юклатилган. Бу функцияларни амалга ошириш мақсадида банкнинг кўплаб хорижий давлатларда филиаллари очилган. Ўз навбатида, бундай банклар қаторида, у даражада таниқли бўлмаган “Дайва Банк” ҳам мавжуд. 1982 йил апрелида 1928 йилги қонунни бекор қилувчи, тижорат банклари фаолиятини тартибга солувчи янги қонун қабул қилинди. Янги қонунга кўра тижорат банкларига қимматли қоғозлар билан боғлиқ операцияларни бажариш ҳуқуқи берилган. Яъни тижорат банкларига ҳам қимматли қоғозлар бозорида фаол иштирок этиш имконияти тақдим этилган. Бу давргача бундай ҳуқуқ монопол бўлиб брокерлик фирмалари ихтиёрида бўлган. Шундай қилиб, ўша даврдан бошлаб Япония тижорат банкларини универсаллаштириш бошлаб юборилган.

2. Худудий банклар. 64 та худудий банк Японияда фаолият кўрсатаётган бўлиб, улар банк операцияларининг кўлами шаҳар банкларга нисбатан кичик бўлса-да, филиаллари кўлами жихатидан худудий банклар шаҳар банклардан

бирмунча йирик ҳисобланади. Ўз банк фаолияти жараёнида ҳудудий банклар асосан кичик ва ўрта бизнесни кредитлаш фаолияти билан шуғулланади ва кўпинча ҳудудий банклар жамғарма омонатларни қабул қилиш фаолияти билан ҳам шуғулланишади. Ўз структурасига кўра улар кредитор банклар ҳисобланишади. Шунингдек, ҳудудий банклар жойлардаги бошқарув органларини молиялашда муҳим аҳамиятга эга.

3. Узоқ муддатли кредитлаш билан шуғулланувчи 3 та банклардир. Улардан 2 таси йирик тадбиркорларни кредитловчи банк бўлса, учинчиси – ипотека банки ҳисобланиб, асосан кичик ва ўрта бизнес субъектлари билан операцияларни амалга оширади. Бу 3 йирик банк Япония учун жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, бутун банк системасидаги кредитлашнинг 10% ини ва техника соҳасини молиялашнинг 20% га яқини айнан шу 3 та банкка тегишли.

4. Траст банклар. Бошида пул ўтказувчи бўлинмалар шаклида ташкил этилган, бироқ 2 жаҳон урушидан кейин банк тарзида фаолият юрита бошлаган. Траст банкларнинг ресурслари депозитлар ва заёмлар ҳисобланади. Япония траст банкларидан 5 таси дунёнинг энг йирик 50 та траст банклари рўйхатига киради.

5. Хорижий банклар. Ички бозордаги хорижий банклар орасида АҚШ ва Буюк Британия банклари етакчилик қилишади. Шунингдек, Германия, Франция ва бошқа давлатларнинг ҳам банклари мавжуд.

Япония банклари Осиё банклари орасида ҳам энг йирик банклардан ҳисобланади. Жумладан осиенинг энг йирик 10 та банкдан 4 таси япон банки ҳисобланади:

1. Mitsubishi UFJ Financial Group (1-ўрин)
Активлари: 1999,58 (млрд \$)
Капитали: 72,17 (млрд \$)
2. Mizuho Financial Group (2-ўрин)
Активлари: 1538,94 (млрд \$)
Капитали: 30,37 (млрд \$)
3. Sumitomo Mitsui Financial Group (4-ўрин)
Активлари: 1202,59 (млрд \$)
Капитали: 45,82 (млрд \$)
4. Resona Holdings (7-ўрин)
Активлари: 400,47 (млрд \$)
Капитали: 14,73 (млрд \$)

Шунингдек, 1 та Япония банки 50 та энг йирик жаҳон банклари рўйхатида 12-ўринни эгалламоқда.

Япония банк тизими дунёдаги электрон банк фаолияти ривожланган энг йирик тизимлардан бири ҳисобланади ва бу ерда 100 мингдан ортиқ электрон банк аппаратлари мавжуд.

1960 йилларда ташкил этилган кредит карточкалар системаси ҳам юқори ривожланиш даражасига эришган ва мамлакат миқёсидаги жами муомаладаги банк электрон карточкаларининг сони 110 млн. донага тенг.

Ҳозирда ҳар бир япон фуқароси бир қанча банкларнинг электрон кредит карточкаларига эга ва улардан керакли суммани нақд пул қилиб олишда муаммоси фаолият олиб боришмоқда. Бунинг учун жойларда электрон банкоматлар ўрнатилган. Ўз навбатида, истеъмолчилар банкоматлар орқали кичик суммадаги

кредитларни ҳам олишлари мумкин, бироқ йирик кредитлар борасида улар банк офисларига мурожаат қилишларига тўғри келади.

Япония банк тизимини кўриб чиққан ҳолда, унинг дунёдаги энг йирик ва Осиёдаги энг муҳим банк тизими эканлигини таъкидлаб, қуйидаги хулосага келишимиз мумкин: Япония банк тизими бошқа иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатлар банк тизимлари билан солиштирганда анча ёш, яъни давлатда илк банклар ташкил қилинганига ҳали энди 130 йил тўлмоқда. Шунга қарамасдан Японияда банк тизими эътироф этарли даражада ривожланди ва дунё банклар тизимлари статусини белгилаб берувчи тизимлар қаторига кўшилди. Мамлакат молия-кредит тизимининг шиддатли ривожланиши натижасида “япон иқтисодий мўъжизаси” атамаси пайдо бўлди.

1.4. Европа иттифоқи банк тизими ҳамда уни тартибга солиш.

Германияда банк назоратининг ташкил этилиши.

Германия банклари фақатгина чакана ва улгуржи савдо, ҳамда инвесторларни жалб қилиб қолмай балки Япония банклари каби тижорат секторига ҳам ҳисса қўшадилар яъни уларга кредитлар берадилар. Бундан ташқари Япониянинг кейретсусига ўхшаб Германиянинг хаузбанк тизими тижорат консернлари, уларнинг банклари яъни директорлар кенгаши ва акциядорлари билан яқиндан алоқа ўрнатган. Одатда асосий банк таъсисчилари бу компанияларнинг раҳбар тизимлари ҳисобланади. Бешта миллий банкнинг учта энг каттаси ёки Гросбанкеннинг ташкил этилиши 19 асрга бориб тақалади ва барча турдаги банк хизматларини қамраб олади, шунингдек 200 та ҳудудий банклар ҳам шу ишларни амалга оширади. Уларнинг ҳам ўз бошқарув органлари мавжуд. Ландесбанкен ҳам ўз фаолиятини ҳудудий банклардан бошлаган бўлиб бу 1900 йилларга тўғри келади. 21 асрга келиб улар ҳам худди универсал банклар каби барча турдаги банк хизматларини самарали амалга оширмоқда. Бундан ташқари у ерда 600 та жамғарма банклари бўлиб, улар маҳаллий ва ҳудудий ҳукуматни ўзаро боғлаб туради. Почта хизмати ҳам аҳоли ва кичик фирмалардан жамғармаларни қабул қилади, бу омонатлар маҳаллий ва ҳудудий инфратузилмаларни молиялаштириш учун ишлатилади, ҳамда бошқа банклардан келган мижозларга ҳамкорликни узоқроқ давом этириш мақсадида берилади. Шунингдек у ерда 1800 та кредит куперациялари мавжуд. Улар худди Канада ва АҚШдаги каби аниқ мақсадларни амалга оширади яъни, савдо ва банк хизматларини амалга оширади, депозитлар қабул қилади ҳамда кредитлар беради.²²

Германияда эса банклар устидан назоратнинг ҳуқуқий асоси бўлиб, «Германия Федератив Республикаси банклари тўғрисида»ги ва «Немис Федератив банки тўғрисида»ги қонунлар ҳисобланади.

Мазкур мамлакатда кредит институтлари устидан назорат махсус органлар, яъни банклар устидан назорат бўйича Федерал назорат бошқармаси ҳамда Немис Федерал банки (Бундесбанк) томонидан амалга оширилади.

Юқорида номи зикр этилган назорат муассасасининг асосий вазифаси қуйидагилардан иборат:

²² Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 263 p.

- янгидан очилаётган банклар фаолияти учун рухсатнома бериш;
- кредит институтлари учун мажбурий резервларни ишлаб чиқиш;
- кредит ва пул муомаласи соҳасига тегишли қонун ва меъёрий ҳужжатларга амал қилинишини назорат қилиш;
- банклардан керакли ҳисобот маълумотларни талаб қилиш;
- банкларнинг операцияларига аралашуш;
- банк операцияларини тўхтатиш бўйича фармойишлар бериш;
- молия муассасалари раҳбарларини лавозимдан озод этиш;
- банклардаги мавжуд муаммоларни олдиндан аниқлаш ва ҳоказо.

Мамлакатдаги барча кредит институтлари мазкур Назорат бошқармасига ўз фаолиятларидаги барча ўзгаришлар тўғрисида ҳисобот бериб боришади. Шунингдек, ойлик ҳамда йиллик ҳисоботларни тақдим этадилар. Банклар устидан назоратни амалга оширувчи Федерал бошқарма Бундесбанк билан келишилган ҳолда кредит институтлари фаолияти учун мажбурий иқтисодий меъёрлар ўрнатиб боради. Ушбу ўрнатилган иқтисодий меъёрларга қуйидагилар киради:

- тижорат банкларининг рискка эга бўлган активлари миқдори акционерлик капиталининг 18 баробаридан кўп бўлмаслиги лозим;
- ҳар операция кунининг чет эл валютаси бўйича ёпилмаган қисми акциядорлик капиталининг 30 фоизидан ошмаслиги лозим;
- бир қарз олувчига берилган «Катта» кредитлар (банк сармоясининг 15% дан юқориси) тўғрисида зудлик билан Бундесбанкга хабар бериш керак;
- мазкур кредитларнинг умумий суммаси банк сармоясининг 8 баробаридан ошмаслиги лозим;

Юқорида келтирилган меъёрларга амал қилмаган банкларга нисбатан Бундесбанк томонидан уларнинг фаолиятини тўхтатиш, ҳаттоки вақтинча ёпишгача бўлган чоралар қўлланилади. Германияда банклар фаолиятини тартибга солиш Буюк Британия назорат системасидан фарқ қилади. Бунда асосий эътибор ташқи мустақил аудиторлик текширувларига қаратилади. Қонунга асосан, Германия банклари ўзининг ишончли активларини етарли даражада сақлаб турмоқлари лозим. Бу активлар банкнинг ишончилигини ва операциялари самарадорлигини таъминлайди. 1977 йилдан бошлаб мамлакатда «Депозитларни ҳимоя қилиш фонди» фаолият кўрсата бошлади. Мазкур фондга аъзо бўлиш мажбурий эмас, чунки фонд давлат тасарруфида ташкил этилмаган. Лекин, Германия банкларининг Федерал ассоциациясига аъзо бўлган банклар мазкур фонднинг аъзоси бўлишлари шартдир.

Фонднинг асосий мақсади баъзи молиявий қийинчиликлар юз берган ҳолатларда миждозларга молиявий ёрдам кўрсатишдан иборат. Шунингдек, Фонд миждозларга Германия банк тизимини барқарорлигига ишонч ҳосил қилишларини таъминламоғи лозим. Фонднинг мавжуд маблағлари банкнинг жорий, муддатли ва жамғарма омонатлари бўйича мажбуриятларини ҳимоя қилиш учун хизмат қилади. Бундан ташқари, мазкур фонд Германия ҳудудидаги резидент ва норезидент банкларнинг депозитларини ҳимоя қилишни, шунингдек немис банкларининг чет элдаги филиалларини ҳимоя қилишни кафолатлайди.

Кўпчилик мамлакатларда банкларни назорат қилиш вазифасини бир нечта органлар биргаликда амалга оширишади. Масалан, Японияда бу вазифани Молия Вазирлиги билан Япония банки биргаликда амалга оширади. Германияда Назорат

бошқармаси ҳамда Бундесбанк томонидан олиб борилади. Бундан ташқари, Дания давлатида банклар устидан назоратни мамлакатнинг Саноат вазирлиги амалга оширади.

Италияда банк назоратининг ташкил этилиши

Банк ва молия назорати кредитлар ва омонатлар бўйича вазирликлараро кўмита, Италия банки ва молия компаниялари ҳамда фонд биржаси устидан назорат олиб борувчи миллий Комиссия томонидан амалга оширилади. Ушбу органларнинг биринчиси Молия вазири томонидан бошқарилади. У кредит сиёсати ва омонатларни ҳимоялаш бўйича умумий назорат учун жавоб беради. Италия Марказий Банки кўмита резолюцияси бўйича назорат борасидаги қарорлар ва таклифлар лойиҳасини тайёрлайди, унинг қоидаларини ўрнатади ва бевосита ҳужжат шаклида, шунингдек масофавий шаклда назоратни олиб боради. Молия компаниялари ва фонд биржалари назорати бўйича Комиссия кредит-молия ташкилотларини қимматли қоғозлар бозоридаги фаолиятини назорат қилади. Италиядаги назорат фаолиятининг асосий тамойиллари 1993 йил қабул қилинган “Банклар тўғрисида”ги қонунда белгилаб берилган. Унда банк ва молия назорати органлари мақоми, назоратни амалга ошириш ва банк қийин аҳволга тушиб қолган ҳолатда уни тўғридан-тўғри бошқариш тартиблари кўрсатилган.

80-йилларда холдинг шаклида тузилган молиявий ва банк компаниялари ташкил топган банк гуруҳлари фаолияти устидан назорат қилишга катта эътибор берилди бошлади. Ушбу гуруҳлар устидан назоратни олиб бориш учун алоҳида банклар фаолияти эмас, балки бутун гуруҳни назорат қилувчи бирлашган назорат концепцияси ишлаб чиқилди.

Францияда банк назоратининг ташкил этилиши

Француз молия тизими банкларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда суст даражада ривожланган бўлиб бунинг сабаби давлатнинг бу секторга кўп аралашувидир. Молия турли хил йўллар билан бошқариларди шунга қарамасдан у яқинда ягона тизимда бошқарила бошлади. Масалан 1985 йилга қадар Молиянинг пул бозори мавжуд бўлмаган интербанклар бозорини инобатга олмаганда. Француз етакчи банклари ФРАНЦИЯ БАНКЛАР АССОСАЦИЯСИНинг 400 аъзоси ҳисобланади. 1984 йилга қадар тизим Банк Низоми қоидаларига мувофиқ тақсимланган. 1984 йилдан кейин ФБАнинг аъзолари универсал банкларга айлантирилади худди инвестиция банклари каби чакана ва улгуржи савдога хизмат кўрсатиш учун.

Француз банк тизими 20 аснинг охириги ярмида банкни миллийлаштириш тажрибасини ўз бошидан ўтказди. Банкларни миллийлаштирган социалистик ҳукумат кичик ва ўрта даражадаги саноатга адолатли хизмат кўрсатадиган банк тизими деб ўйлаганди. Лекин бу ислохот кутилган натижани бермади.

Банкларни хусусийлаштириш 1986 йили бошланди, аммо 1988 йилга келиб бу иш тўхтатиб қўйилди. 1990 йилларга келиб хусусийлаштириш қайта бошланди ва янги асрга қадар барча асосий банклар хусусийлаштирилди.²³

Францияда банк фаолияти устидан назорат Франция банкидан мустақил ҳолда фаолият олиб борувчи, бироқ унга узвий боғланган давлат бошқарув органлари – банк комиссиясига юклатилган. Комиссияни Франция банки бошқарувчиси бошқаради. Банклар тўғрисидаги қонунга мувофиқ комиссия ишчи органи

²³ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 264 p.

ходимлари, яъни бош секретариат аъзолари фақат Марказий банк хизматчилари бўлиши мумкин. Банк комиссияси мажбуриятларига кредит ташкилотлари фаолияти шартларини ўрганиш уларнинг молиявий ҳолатини назорат қилиш, шунингдек, банк ходимлари профессионал этикасини текшириш киради. Комиссия нафақат Франциядаги, балки чет элдаги барча кредит ташкилотлари филиаллари операцияларининг қонунийлигини назорат қилади.

Европа Иттифоқи давлатлари назорат ва молия институтлари қутқариш учун, интеграция ёндашув масаласи узоқ йўлдир. Ҳар икки Европа Иттифоқи (ва глобал) агентликлар ҳали ҳам гўёки интеграция Европа молия тизимида амал миллий ҳуқуқий базани муаммони ҳал қилиш зарур. Бундан ташқари, бир Европа Иттифоқи соzлагичи яратилиши керак ёки йўқлигини масаласи бор, ва агар йўқ бўлса, оданлар орасида маълумот алмашинувини таъминлаш муаммоси бор. Европа тизимли хавф тартибга солиш имконияти муқобил сифатида кўтарилди, лекин олдинги Британия тизимли хавф тартибга солиш масаласи муҳокама қилинишини олдинроқ аниқлаган. Фақат Европа тижорат банклари эвро ҳудудидаги инқироз тақдирда ликвидлигини таъминлаш мумкин, чунки қандай бўлишидан қатъий назар, Европа Марказий банки билан яхши иш муносабатлар жуда муҳимдир.²⁴

Комиссия назорат ости идоралари даврий текширув ҳужжатларини ўрганади, зарур бўлган пайтда инспекторлик текширувларини амалга оширади. Бунда у махсус фармойишга асосан текширув олиб боради ва зарурий интизомий чораларни кўради.

Назорат саволлари

1. АҚШ да банклар фаолиятини назорат қилиш тизимининг ташкил топиши ва унинг ўзига хос хусусиятлари.
2. Буюк Британияда банк назорати.
3. Германия банк назоратининг ўзига хос хусусиятлари.
4. Францияда банк назоратининг ўзига хос томонлари.
5. Италияда банк назоратининг ўзига хос томонлари.
6. Халқаро тажрибада банк назорати қайси муассасаларга юклатилади.
7. Банк назорати бўйича Базель кўмитасининг вужудга келиши ва ривожланиши.
8. Базель кўмитасининг мақсад ва вазифалари.
9. Базель кўмитасининг асосий тамойиллари.
10. Банк назорати бўйича халқаро андозаларнинг шаклланиши.

Фойдаланилган адабиётлар:

Махсус адабиётлар:

1. Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005
2. Murray N. Rothbard, The Mystery of banking, Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama, 2008

²⁴ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 286 p.

3. Муллажонов Ф.М. ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. Т. "Ўзбекистон" 2011.

4. Норқобилов С., Дадабоева Ҳ., Жўраев Ў. Халқаро амалиётда банк назорати. Магистрлар учун дарслик / Тошкент Молия институти.–Т.: "IQTISOD–MOLIYA", 2007, 180 бет.

Интернет ресурслари

1. www.economics.ru
2. www.ifmr.uz
3. www.lex.uz
4. www.ziyonet.uz
5. www.bankir.uz
6. www.cbu.uz
7. www.forex.com
8. www.bankinfo.uz
9. www.uzland.uz
10. www.google.uz

3-мавзу: Молиявий инқирозлар ва уларнинг оқибатлари.

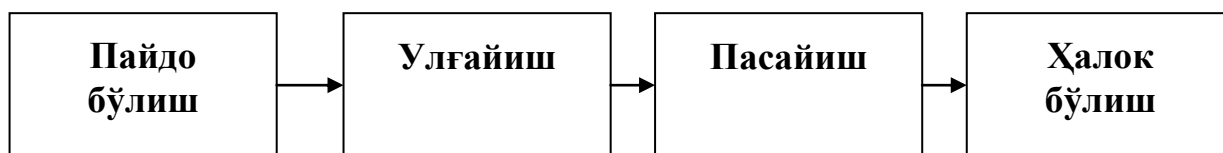
Режа:

- 3.1. Молиявий инқироз тушунчаси ва аҳамияти.
- 3.2. 2008 йилдаги жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози оқибатлари.

Таянч иборалар: *Федерал Резерв Тизими, инқироз, иқтисодий инқироз, ссуда, ликвидлик, инвестиция, молия бозори, рецессия, депрессия.*

3.1. Молиявий инқироз тушунчаси ва аҳамияти.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида инқироз – бу тараққиётда орқага кетиш, пасайиш, таназзул, тушкунлик дейилган. Маълумки, ҳар қандай объект ўзининг ривожланиш мобайнида қуйидаги босқичлардан ўтади:

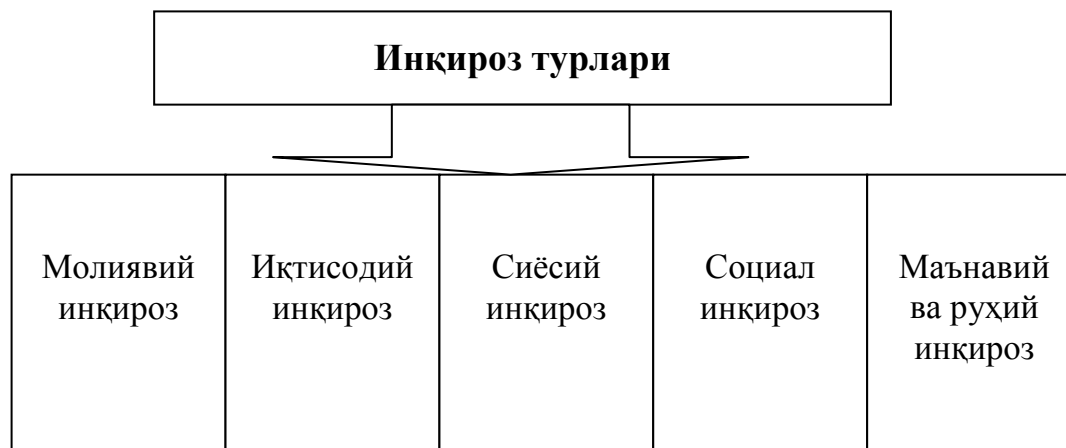
Шу жараёнда унинг нисбатан юқори даражада шакланган ҳолатидан қуйи даражадаги ҳолатга ўтиши инқирозга юз тутишидан далолат беради.

Демак,

Инқироз – бу:

- маълум бир воқеъликнинг табиат ва жамият тараққиётининг объектив қонуниятларга зид келиб қолиши;
- ўз даврида прогрессив ҳисобланган жараёнларнинг вақт ўтиши билан янгича талабларга жавоб бера олмаслиги туфайли юз берадиган ҳодисадир.

Қайси бир соҳада юз беришига қараб инқироз қуйидаги турларга бўлинади:

Молиявий инқироз деганда банклар ликвидлиги (тўлов қобилияти)нинг заифлиги билан боғлиқ муаммоларнинг кескинлашуви натижасида юз берган инқироз тушунилади. У кредит бозорида юз берган танглик ва маблағ (пул)нинг етишмаслиги туфайли келиб чиқади. Бутун дунё бўйлаб «қанот» ёзаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi ҳам аслида шу асосда илдиз отди.

Иқтисодий инқироз – товарларни ҳаддан ташқари ортиқча ишлаб чиқариш ёки керагидан кам ишлаб чиқариш натижасида юз беради. У иқтисодиётнинг ҳамма (саноат, қишлоқ хўжалиги ва ҳ.к.) тармоқларини ёки унинг катта қисмини камраб олади.

Ортиқча ишлаб чиқариш сабабли юз берган инқироз даврий бўлади, вақти-вақти билан такрорланиб туради. XX асрнинг 50-80 йилларда ривожланган мамлакатларда бозор иқтисодиётини тартибга солиш чоралари фаол қўлланилганидан инқирозлар тезроқ такрорланса-да, уларнинг олдинги даҳшатли кучи қирқилиб, енгил кечадиган ҳодисага айланди.

80-йилларда ва 90-йиллар бўсағасида собиқ Иттифоқда ва Шарқий Европа мамлакатларида бошланган танглик кам ишлаб чиқариш – тақчиллик инқироzi бўлган эди.

Сиёсий инқироз – бу давлат ичидаги ва давлатлар ўртасидаги муносабатлар жараёнида ўзаро манфаатларда номуносабликлар-нинг вужудга келиши натижасида юз беради.

Социал инқироз – бу аҳоли турмуш даражасини яхшилаш борасида номуносабликларнинг вужудга келиши натижасида юз беради.

Маънавий ва руҳий инқироз - инсон камолатининг маънавий ва руҳий жиҳатларига номутаносиб бўлган жараёнларга, воқеа ва ҳодисаларга боғлиқ бўлади.

Молиявий, иқтисодий, сиёсий, социал, маънавий ва руҳий соҳалардаги инқирозлар, одатда, мустикал рўй беради, баъзан эса ҳаммаси комплекс тарзида баравар юз беради. Бундай ҳолда жамиятнинг умумий инқироzi бошланади ва у жамият ҳаёти, турмуш тарзининг барча соҳаларини ўз домига тортади. У ҳам энига, ҳам бўйига кенгайиб боради ва жаҳонни камраб олади.

Инқироз турли соҳаларда юз бериши мумкинлиги сабабли уни келтириб чиқарувчи сабаблар ҳам турлича бўлади.

Дастлаб молиявий инқирознинг келиб чиқиш сабаблари ҳақида. Бугунги кунда жаҳон молия инқирозининг асосий сабаблари сифатида қуйидагилар эътироф этилмоқда .

“Бу инқироз Америка Қўшма Штатларида ипотекали кредитлаш тизимида рўй берган танглик ҳолатидан бошланди. Сўнгра бу жараённинг миқёси кенгайиб, йирик банклар ва молиявий тузилмаларнинг ликвидлик, яъни тўлов қобилияти заифлашиб, молиявий инқирозга айланиб кетди. Дунёнинг етакчи фонд бозорларида энг йирик компаниялар индекслари ва акцияларининг бозор қиймати ҳалокатли даражада тушиб кетишига олиб келди. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, кўплаб мамлакатларда ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш суръатларининг кескин пасайиб кетиши билан боғлиқ ишсизлик ва бошқа салбий оқибатларни келтириб чиқарди”²⁵.

Дарҳақиқат, Президентимиз таъкидлаганларидек, бундай инқироз 2007 йилда АҚШ ипотека (уй-жой харид қилиш учун берилган) кредитлари бозорида юз берган таназзулдан бошланди.

Хўш, бундай инқирозга қандай омиллар етаклаб келди?

Биринчидан, АҚШ молиявий муассасалари гаров таъминоти етарли бўлмаган қарз олувчиларни ҳам паст фоиз ставкасида, юқори ҳажмда узоқ вақт кредит билан таъминлаб келди. Натижада шубҳали кредитларнинг ҳажми тобора ошиб борди. АҚШ бозорлари ликвидли²⁶ кўчмас мулкларга етарлича “тўйинди” ва уларнинг нархлари кескин туша бошлади. Бундай ҳол истеъмолчиларни арзон кредит эвазига

²⁵ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 4-б.

²⁶ **Ликвидлик** (лат. Liguīdus – суюқ, оқувчи) – турли корхоналар, бирлашмалар, фирмалар ва банкларнинг ўз мажбуриятларини ўз вақтида бажара олиши (қарзни тўлаш имконияти, барқарор талабга эга бўлган пул воситалари, банк депозитлари, қимматли қоғозлар, моддий айланма воситалар харидоргир ва пулга тез айлантириладиган активлар ликвид воситалар деб юритилади. Ликвидлик маблағлар айланишининг меёрига эришиш йўли билан таъминланади.

уй-жой сотиб олишга рағбатлантирди.

Иккинчидан, ипотекага нисбатан ўсиб бораётган талабни кондириш мақсадида кредит берувчи ташкилотлар (тижорат банклари) кредит бериш стандартларини эркинлаштирди ва йирик миқдордаги ипотека кредитларини муомалага чиқарди.

Учинчидан, кредитларнинг қайтишига умид боғлаган тижорат банклари қарзларни қайтариш қобилияти шубҳали бўлган қарздорларнинг ҳисобига **қимматли қоғозлар чиқариб, халқаро майдонда** дунё инвесторларига сота бошлади. Бунда АҚШнинг Федерал ипотека корпорацияси ва Федерал миллий ипотека ассоциацияси томонидан тўлов қобилиятига эга бўлмаган мижозларга ёрдам бериш мақсадида юқори таваккалчи кредитлар харидлар қилинган ва кафолатланган.

АҚШ ҳукумати кафолатланган мазкур ссудалар²⁷ инвестиция банкларига қайта сотилган. Инвестиция²⁸ банклари эса, ўз навбатида, ушбу ссудаларни таваккалсиз актив сифатида хорижий инвесторларга²⁹ сотган.

Кредит рейтинг агентликлари: Moody's, Fitch ва Standard & Poors кабилар рискли ипотекага асосланган қимматли қоғозларга “AAA” рейтингини берганлиги билан молиявий инқирозга ўз ҳиссасини қўшди. Уларни бунда айбдор деб ҳисоблашмоқда.

2-сабаб

Йирик банклар ва молиявий тузилмаларнинг ликвидлик, яъни тўлов қобилиятининг заифлашиши

Юқорида таъкидланганидек, кўчмас мулк гарови ҳисобига берилган кредитлар туфайли АҚШ иқтисодиёти арзон кредит ресурсларига тўйинди ва бу Федерал захира тизими (ФТЗ) амалга ошираётган пул-кредит сиёсатини ўзгартиришига олиб келди. Натижада 2004-2006 йилларда Федерал захира тизими фоиз ставкаларни 6,25% гача кўтарди. Кредитларнинг қимматлашуви аҳолини ипотекага нисбатан талабининг пасайишига ва кредитларни қайтариш бўйича қарздорлар тўловининг қисқаришига олиб келди. Бошқа томондан, озиқ-овқат маҳсулотлари ва энергия ресурслари нархларининг ўсиши аҳолининг кредитни қайтариш бўйича молиявий имкониятларининг чекланишига олиб келди. 2000-2007 йиллар мобайнида жаҳон бозоридаги озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи ўртача икки баробарга ошди, бензин нархи эса 3,5 баробарга ошди. Нефть нархи рекорд даражада, яъни бир баррели 147 доллардан ортди.

Пировард натижада 2007 йил бошида АҚШда аҳолининг ипотека кредитларини қайтариши билан боғлиқ муаммо кучайди. Қарздорларнинг кўчмас

²⁷ **Ссуда** – моддий бойликлар гарови ҳисобига процент олиш шarti билан муайян муддатга бериладиган қарз. Ссуда муддатида қайтарилмаса банк гаров мулкни авахта килиши ва уни сотиб, ссуда бўйича узилмаган қарзни қоплаши мумкин. Қимматли қоғозларни ҳам гаровга қўйиб, улар эвазига ссуда олиш учрайди.

²⁸ **Инвестиция** (нем. investition, лат. investire - ўраш) – иқтисодни ривожлантириш мақсадида мамлакат ёки чет элларда турли тармоқларга узоқ муддатли капитал киритишў (қўйиш). Молиявий инвестиция – акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозларни сотиб олиш; реал инвестиция мамлакат ичкарасида ва чет элларда ишлаб чиқариш (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ва б.)га капитал қўйиш, шунингдек, ёш суверен давлатларга қарз ва субсидия бериш шакилларида амалга оширилади. Инвестицияни давлат, банклар ёки хусусий тадбиркорлар бериши мумкин.

²⁹ **Инвестор** (инг. investor) – пул қўйган киши, омонатчи; инвесторларни амалга оширадиган шахс, ташкилот, давлат.

мулк гарови билан олинган кредитларни қайтаришдан кўра тўловларни тўлашдан бош тортиш ҳолати кенгайди. Банкларнинг тўлов қобилиятига эга бўлмаган миждозларнинг кўчмас мулкларини қайта сотувга қўйиши натижасида ипотека бозоридаги таклиф кўпайиб, бозордаги нархларнинг кескин пасайишига олиб келди.

Британиянинг нуфузли газеталаридан бири бўлган “Гардиан” жаҳон молиявий инқирозининг асосий айбдорлари рўйхатини эълон қилди. Мазкур рўйхатнинг олдинги ўринларида АҚШнинг таниқли сиёсатчилари ўрин олган бўлиб, унда инқироз фақатгина иқтисодиёт ривожланишининг навбатдаги ҳаракатлантирувчи кучи эканлиги таъкидлаб ўтилган.

3-сабаб	Дунёнинг етакчи фонд бозорларида³⁰ энг йирик компаниялар индекслари ва акцияларига бўлган бозор қийматининг ҳалокатли даражада тушиб кетиши
----------------	---

АҚШда 2007 йилнинг август ойларида етакчи фонд бозорларига, хусусан, халқаро қимматли қоғозлар бозори (ҚҚБ) индексларида намоён бўлган қуйидаги асосий омилларни алоҳида кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, молиявий инқирознинг глобаллашув жараёни жаҳон ҚҚБларининг ўзаро узвий, ўта зич боғланганлигини очиқдан-очиқ намоён этди. Ушбу боғлиқликни 10 йил давомида 86 мамлакат (жумладан, 10 та ривожланган ва 76 та ривожланаётган мамлакатлар) ҚҚБлар фонд индексларининг нормаллаштирилган қийматлари бўйича ҳисоблаб топилган ўртача чизиқли жуфт корреляция коэффицентларидан кўриш мумкин.

Бу боғланиш:

- ривожланган мамлакатларда – 81 % ни;
- ривожланаётган мамлакатларда – 55 % ни;
- ривожланиш йўлига тушган мамлакатларда – 31% ни ташкил қилади.

Ушбу боғланиш турлича даражада бўлсада, барча мамлакатларнинг инқироз домига тортилгани оддий ҳақиқат. Бу ҳолат домино эффекти сингари бир ҚҚБдан бошқасига, бир мамлакатдан бошқа мамлакатга ёйилиб бориши табиий ҳолга айланди.

Иккинчидан, ҳанузгача G7 – “катта еттилик”³¹ мамлакатларининг жаҳон капиталлашуви ва умуман глобал иқтисодиётда юқори даражадаги рақобатбардошлик ўрнини сақлаб келяпти.

Ушбу сабаб жаҳон молия бозорида,³² жумладан бир бутун жаҳон ҚҚБда, ривожланган мамлакатларнинг етакчилик позицияси (ўрни) билан белгиланади. Хусусан, 2008 йилга келиб, жаҳон бозорининг тахминан 84,3 фоизи ривожланган

³⁰ **Фонд бозори** – бу қимматли қоғозлар олди-сотди қилинадиган биржа; бозор инфраструктурасининг муҳим бўғини, қимматли қоғозлар (давлат облигациялари, корхоналар акциялари ва облигациялари, банк кредит билетлари ва б.) валюта олди-сотди бўйича мунтазам ва ташкилий фаолият кўрсатади.

³¹ **Катта еттилик** – бу жаҳон иқтисодиётидаги улуши тахминан 60 фоиздан юқори бўлган индустриал ривожланган мамлакатлар бирлиги бўлиб, уларга АҚШ, Буюк Британия, Германия, Япония, Италия, Канада, Франция мамлакатлари киради.

³² **Молия бозори** – жамиятда молия хизматлари бозори; молия маблағларини вақтинча ҳақ тўлаб ишлатиш ёки уларни сотиб олиш юзасидан бўлган муносабатлар. Банклар, фонд биржасида ва аукционларда ўтказилади. Молия бозори таркиби мураккаб, унга қимматли қоғозлар бозори, ссуда капитали, инвестиция бозори кабилар киради.

мамлакатлар ҚҚБ улушига тўғри келган. Бунда G7 мамлакатлари ҚҚБ улуши 68,7 фоизни (жумладан, АҚШ ҚҚБ улуши 38,5%) ташкил этган. Ривожланаётган мамлакатлар ҚҚБ улуши эса 15,7 фоизни ташкил этган, холос. Бунда ривожланган мамлакатлар ҚҚБ нафақат жуда катта молия ресурслари **концентратори** ва қайта тақсимловчиси ҳамда молиявий рисклар ва инқирозлар манбаси ва **резонатори** бўлиши мумкин, балки инқирозларнинг иқтисодиётларга салбий таъсирларини ҳам текислашда бош ролни ўйнашга қодирлиги маълум.

Умуман олганда, мамлакатлар реал иқтисодиёти жаҳон молия бозорига боғлиқ бўлиб қолганлиги муносабати билан бу бозор ҳам молиявий инқирозлар манбаси ва резонаторига, ҳам инқирозий ҳолат ва иқтисодиёт рецессияларини³³ тўхтатиш механизмига айланади.

Учинчидан - қимматли қоғозларнинг бозор нархи билан реал баҳоси (комплекс, бизнес базиси) ўртасидаги фарқ кескинлашиб борди. Ушбу сабабнинг негизи компаниялар томонидан чиқарилган акциялар ва уларнинг бизнес-базисини ҳамда шу билан бирга давлатлар томонидан миллий ҚҚБ ва реал иқтисодиётнинг ўзаро эквивалентлиги тамойилига риоя этмаслик деб қараш мумкин. Бунинг тасдиғини 86 та мамлакат ҚҚБ спекулятив савдо обороти ҳажми ва фонд индексларининг охириги 10 йил давомида ўзгариши динамикасида кўриш мумкин. Хусусан, ривожланаётган мамлакатлар ҚҚБнинг спекулятив савдо обороти ҳажми ва фонд индекслари қиймати 2007 йилга келиб 1998 йилга нисбатан 2,7 баробарга ошди. Бунда Осиё мамлакатлари бўйича 2,4 баробарга, Лотин Америкаси бўйича - 2,8 баробарга, Шарқий Европа ва Яқин Шарқ бўйича 2,6 баробарга ошди. G7 мамлакатлари бўйича эса - 2,8 баробарга (жумладан, АҚШ бўйича 3,2 баробарга) ортди.

Демак, ҚҚБ охириги йилларда ҳаддан ташқари "қизиб" кетган ва акциялар ҳаддан ташқари "пуфак сингари шишиб" кетган, яъни акциялар спекулятив ҚҚБ томонидан ҳаддан ташқари юқори баҳоланган. Бунинг натижасида молиявий инқироз намоён бўлиб, фақат 2007 йилда биржа индекслари камида 50 фоизга, 2008 йил давомида эса ўртача 50-60 фоизга кескин пасайиб кетди.

Эслатиш жоизки, АҚШда ўхшаш ҳолат 1922-1928 йилларда (Буюк депрессия³⁴ даври арафасида) кузатилган бўлиб, оқибатда 1929-1932 йилларда энг катта ва мудҳиш молиявий инқирозга олиб келган.

Қимматли қоғозларнинг ўз комплекс (бизнес) базисидан узилиб қолиши кўп жиҳатдан охириги 25 йил ичида корпоратив бирлашишлар³⁵ ва йирик компанияларни кичик фирмаларни ютиб юборишлари соҳасидаги фаолликни молиявий глобаллашув шароитида кучайиб кетганлигига ҳам боғлиқ. Бу эса акцияларнинг бозор курсига нисбатан бизнес-базиси қийматини кескин тушиб кетишига олиб келди. Чунки бундай корпоратив операциялар учун дунёда компаниялар томонидан эмиссия қилинган акцияларни сотиб олинишига катта миқдордаги пул маблағлари (97 фоиздан, яъни 3,2 трлн.доллардан ортиқ) сарфланган.

³³ **Рецессия** – бу иқтисодий ўсишнинг чўкки нуктасидан кейинги пасайиш фазаси бўлиб, олти ой давомида кетма-кет ишлаб чиқариш суръатларининг кескин, биржа индексларининг эса оммавий пасайиши жараёнидир.

³⁴ **Депрессия** – бу иқтисодий ўсишнинг кескин пасайиши

³⁵ **Корпорация** - (лот. Corporatio – бирлашма, ҳамжамият) – ривожланган йирик акционерлар жамияти ва трестлар; бирон бир фаолият учун уюшган ҳуқуқий ва жисмоний шахслар мажмуи. XIX асрларда пайдо бўлган.

Тўртинчидан, глобал иқтисодиётнинг, айниқса ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг инвестицион ривожланишини, жаҳон молия бозори, жумладан жаҳон ҚҚБ молиявий ресурсларига бўлган боғлиқлик (тобелик) даражасини кескин оширди.

Ҳозирги вақтда (нуфузли халқаро ташкилотларнинг – World Bank, World Federation Exchange, OECD, Standard & Poors, BIS (Bank International Settlement), Росбизнесконсалтинг-маълумотлари асосида ривожланган мамлакатлар молиявий активларининг катта қисми қимматли қоғозларда мужассамлашган. Хусусан, 2009 йилга келиб, жаҳонда акциялар ва облигациялар бозорининг капиталлашув ва қарз миқдори бўйича ҳисобланган умумий ҳажми тахминан 110 трлн.доллардан ошиб кетди (шу жумладан, акциялар бозори ҳажми 50 трлн.долл., облигациялар бозори 60 трлн. долл.)³⁶

Бу кўрсаткич жаҳон ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) умумий ҳажмидан 2,7 баробар ва М2 (нақд пул ва банклардаги ҳисоб рақамларида сақланаётган талаб қилинажак маблағлар) пул массасидан 3 баробар ортиқ демакдир. **Молиявий деривативлар**³⁷ (ҳосилавий қимматли қоғозлар) жаҳон бозори умумий ҳажми эса 1990-чи йиллар бошларидаги 20 трлн.доллардан 2009 йил бошига келиб тахминан 585 трлн. долларгача ортди. Агарда, BIS маълумотлари асосида нисбий пропорцияларда товар, хизмат, олтин ва кредитлар бозорлари умумий қиймати ҳажми ва жаҳон ҚҚБ умумий ҳажмини ўзаро таққосласак, унда жаҳон ҚҚБ умумий ҳажмини ўзининг реал қиймати ифодасидан тахминан 80-85 фоиз доирасида ортиқлигини кўриш мумкин.

Агарда, 2007 йилдаги жаҳон ҚҚБ ва жаҳон ташқи савдоси ҳажмлари оборотини ўзаро солиштирсак, унда уларнинг ҳажми тахминан 63:1 нисбатда бўлганлигини кўриш мумкин (бунда жаҳон ҚҚБ умумий ҳажми 686 трлн.долл., товарлар бўйича жаҳон ташқи савдоси ҳажми 11,2 трлн.долл.). Шу билан бирга 1989-2008 йилларда жаҳон валюта бозори оборотини ўртача ўсиш суръати 8,2 фоизни ташкил этган бўлиб, ушбу давр ичида эса товар ва хизматлар жаҳон савдоси (доллар ҳисобида) йилига 6,5 фоизга ошган.

Бундан хулоса қилиш мумкинки, жаҳон валюта бозори ташқи савдо операцияларига борган сари камроқ ҳажмда хизмат кўрсатмоқда ва аксинча, қимматли қоғозлар шаклидаги халқаро капитал ҳаракати билан боғлиқ операцияларга эса тобора кўпроқ хизмат кўрсатмоқда. 1991-2008 йиллар мобайнида капитал оқимларининг трансчегаравий ҳаракати ўсиши суръати динамикаси АҚШ бўйича 17%. Канада бўйича 9.8%, Буюк Британия бўйича 26,9% бўлганини кўриш мумкин. Бунда бу давлатларнинг ушбу соҳада (яъни, капиталнинг трансчегаравий ҳаракатида) етакчилигини ва жаҳон ҚҚБдаги роли катталигини пайқаш қийин эмас.

Айтилганларга асосланган ҳолда, халқаро даражада интеграллашган ҚҚБлари ҳозирда нафақат масшабли молиявий нобарқарорлик, иқтисодиётлардаги салбий ўзгаришлар, ижтимоий тушқунлик (стресс) ва ҳавфли рисклар манбаси

³⁶ **Ш.Шоҳаъзамий** “Жаҳон молиявий инқирози: сабаблар, давомийлиги ва сабоқлар”.: “Молиячи” газетаси 4 бет 2009 йил март

³⁷ **Молиявий дериватив** – бу чет эл валютаси билан боғлиқ бўлган ҳосилавий молиявий воситалар (валюта деривативлари) чет эл валютаси олди-сотдиси бўйича шартномалар бўлиб, уларда белгиланган мажбуриятлар муайян муддат ўтгач ёки унинг курси ўзгаришига боғлиқ равишда бажарилиши мумкин.

сифатида намоён бўлиши ва бир вақтнинг ўзида уларнинг барчасига ўта таъсирчан бўлиши мумкин, балки иқтисодиётдаги негатив ҳолатларни текислашга ва рецессияни тўхтатишга қодирлигини кўриш мумкин. Мисол тариқасида бундай бозорларнинг юқорида кўрсатиб ўтилган инқирозлар туфайли жаҳон иқтисодиётига салбий таъсирини ва уларнинг натижасида давомли (16-20 ойлик) рецессияларни ҳамда бундай рецессияларни тўхтатилганини ҳам кўрсатиш мумкин.

Бешинчидан, миллий молия бозорлари давлат регуляторларининг Базель қўмитаси ва қимматли қоғозлар бўйича комиссиялар халқаро ташкилоти (IOSCO) банк капиталини тартибга солиш банкларни катта миқдорда рискли кредитлар бериш учун етарли даражада капиталга эга бўлиши лозимлигини била туриб, уларни юқори рискли активларни **секьюритизациялаб**³⁸, қимматли қоғозларга айлантиришга ва инвесторларга сотишга рағбатлантирган.

Олтинчидан, АҚШ доллари ўз гегемонлигини тобора мустаҳкамлаб бориш баробарида ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётини таъминланмаган доллар³⁹ эмиссиясига асосланган “узлуксиз мажбурий судхўрлик қарзлар пирамидаси” ни ярата бориб “эксплуаторлиги”ни борган сари намоён эта борди.

Бунда барча мамлакатлар иқтисодиёти долларга боғлаб қўйилиб доллари ўзларининг меҳнат маҳсулоти ҳисобига таъминлаб боришга мажбур бўла борди. Молиявий глобаллашув жараёнининг жадаллашуви таъсирида эса халқаро иқтисодий алоқалар қатъий валютага бўлган талабнинг янада кучайиши АҚШ томонидан ҳеч қандай товар билан таъминланмаган пулларнинг муомалага чиқариш жараёнини янада тезлатиб юборди. Маълумотларга кўра, муомалага пул массаси (нақд, кредит пуллар ва турли тўлов воситалари)нинг товар ва хизматлар ишлаб чиқариш реал ҳажмидан деярли 10 баравар, агар пулнинг айланиш тезлигини ҳам ҳисобга олинса, муомала учун зарур бўлган пул миқдоридан, яъни пулга бўлган талабдан бир неча ўн баравар кўпайиб кетганлигини англатади.

4 - сабаб

Керагидан ортиқ экспанцион пул-кредит сиёсатининг юритилиши

АҚШ Федерал захира тизими (ФЗТ)нинг собиқ раиси Алан Гринспен керагидан ортиқ экспанцион пул-кредит сиёсатини юргизган ва ҳаддан ташқари олтин ёки товар массаси билан таъминланмаган пул массасини кўпайишига йўл қўйган. Бу билан у Федерал захира тизими дисконт⁴⁰ ставкасини тарихий паст даражага тушишини ва шу ҳолда керагидан ортиқ узоқ муддатли сақланишни таъминлади.

Шу тариқа олиб борилган нораціонал пул-кредит сиёсати, ҳамда қайта молиялаштириш ставкасини сурункали равишда паст даражада ушлаб турилиши натижасида банклар томонидан кредит бериш кўлами кескин ўсди. Федерал захира

³⁸ **Секьюритизация** деганда молиявий активларни қимматли қоғозларга алмаштириш тушунилади

³⁹ Маълумки, 1976 йилдан бошлаб жаҳон амалётида бошқариладиган, **сузиб юривчи валюта** тизимлари мазмуни йўқолиб асосан АҚШ доллари этакчи валютага айлангач, унинг муомалага чиқарилишини назорат қилиб бўлмай қолди.

⁴⁰ **Дисконт** (ингл. discount, итал. Sconto – ҳисобламок) – 1) банклар томонидан вескелни муддатидан илгари қайтариб сотиб олиш (вексель ҳисоби); 2) векселни қайта сотиб олганлик учун банкдан ундириладиган процент; 3) товар нархи (мас., сифати стандартга тўғри келмаганда), биржа ва валюта битимларида валюта нархидан ташлама.

тизимининг экспанцион пул-кредит сиёсати тижорат банкларига тақдим этадиган кредитлари бўйича фоиз ставкаларини 1,25 фоизгача пасайтирилишида намоён бўлган эди.

Қайд қилинган устувор сабаблардан ташқари аксарият ривожланган мамлакатларда кузатилган қуйидаги салбий ҳолатлар ҳам молиявий инқирознинг вужудга келишига сезиларли туртки ролини бажарган:

- ривожланган мамлакатларда иқтисодни ҳаддан зиёд ортиқча эркинлаштириш “меваси”;
- “ўз-ўзини бошқарувчи бозор” ғоясига устуворлик берилиб, давлатнинг миллий иқтисодиётга аралашувининг чекланиши;
- молиявий ресурслар билан реал ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги мутаносибликнинг кескин бузилиши;
- АҚШ долларининг етакчи валютага айланиши ва унинг муомалага чиқарилишидаги назоратнинг сусайиши;
- етакчи давлатларда нораціонал пул-кредит сиёсатини, ҳамда қайта молиялаш ставкасини сурункали равишда паст даражада ушлаб турилиши натижасида қарзга яшашнинг одатга ва кундалик ҳолатга айланиши;
- молиявий институтларнинг мажбуриятлари билан устав маблағлари ўртасидаги мутаносибликнинг кескин бузилиши;
- қимматли қоғозлар бўйича рейтинг ташкилотлари томонидан сохта хулосаларнинг берилиши;
- молиявий аудит ва профессионал этика тамойилларининг бузилиши ва сохта аудит хулосаларнинг тақдим этилиши;
- молиявий рағбатлантириш услубининг сифат кўрсаткич-ларига эмас, балки миқдорий кўрсаткичларга асосланганлиги;
- юқори рискли ва мураккаб ҳосилавий қиматбаҳо қоғозларнинг вужудга келиши ва ҳоказо.

Шундай қилиб, молиявий глобаллашув жаҳонда молиявий нобарқарорликни юзага келтириб, унинг давомида ижтимоий кескинликни, сиёсий рискларнинг ривожланиши, иқтисодий пасайиши ва вақтинчалик инқирозий ходисалар устидан назоратнинг йўқотилиши юзага келди. Борган сари бу жараён иқтисодий глобаллашув сари одимлай бошлади.

3.2. 2008 йилдаги жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози оқибатлари.

Улкан заводлар ўз ишини тўхтатди. Инфляция кескин кўтарилди. Ишсизлик ваҳимали даражага етди. Саҳоват уйларининг ошхоналари дарвозаси олдида навбат кутиб турган очларнинг кети узилмайди...

30-йилларнинг Буюк Тушқунлик даврини эслатадиган бу манзара, аслида бироз кейинги даврга, 1981-1982 йилларда юз берган иқтисодий турғунлик кунларига тегишли. Президент Рональд Рейген даврида содир бўлган бу иқтисодий бўҳрон Буюк Тушқунликдан кейин катта инқироз дея аталган ва 16 ой давом этган. Бугунги жаҳон молиявий инқирозининг эса яна қанча давом этиши ҳали номаълум.⁴¹

⁴¹ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19

Бу биринчи навбатда, молиявий-иқтисодий инқирознинг ҳар қайси давлатдаги миқёси, кўлами ва оқибатлари қандай даражада эканлигига боғлиқ, яъни, бу аввало:

- шу давлатнинг молия-валюта тизими нечоғлик мустаҳкам эканига;
- миллий кредит институтларининг қай даражада капиталлашуви ва ликвидлиги (тўлов имконига), уларнинг чет эл ва корпоратив банк тузилмаларига қанчалик қарам эканига;
- хорижий кредитларни қайтариш қобилиятига;
- мамлакат иқтисодиётининг барқарорлик, диверсификация ва рақобатга бардошлик даражасига боғлиқ⁴².

Президентимиз ўз асарларида дунёнинг ҳозирги вақтда бир қатор етакчи таҳлил ва экспертлик марказлари глобал молиявий инқироз ҳолатини ва унинг юз бериши мумкин бўлган оқибатларига доир материалларни ўрганиш ва умумлаштириш натижасида қуйидаги хулосаларга келаётганлигини таъкидлаб ўтдилар. Яъни, “Биринчидан, молия-банк тизимидаги инқироз жараёнлари деярли бутун дунёни қамраб олаётгани, рецессия ва иқтисодий пасайишнинг муқаррарлиги, инвестициявий фаоллик кўламининг чекланиши, талаб ва халқаро савдо ҳажмининг камайиши, шунингдек, жаҳоннинг кўплаб мамлакатларига таъсир кўрсатадиган жиддий ижтимоий талофатлар содир бўлиши мумкинлиги ўз тасдиғини топмоқда”.

Молия инқирознинг оқибатлари, энг аввало, қуйидагиларда номаён бўлади:

- жаҳон ЯИМни ишлаб чиқариш суръати пасаяди;
- ишсизлик даражаси ошади;
- бюджет тақчиллиги ортади;
- халқаро савдо ҳажми камаяди;
- хорижий инвестициялар оқими камаяди
- ижтимоий трансфертларнинг кўпайиши ҳисобига давлат харажатлари ошади.

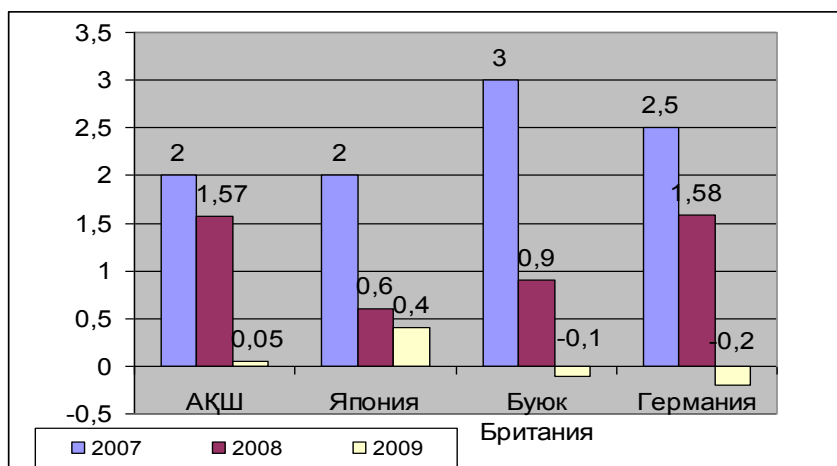
1- О Қ И Б А Т

Жаҳон ЯИМни ишлаб чиқариш суръати пасаяди

Молиявий инқирознинг тарқалиши глобал иқтисодий ўсиш суръатларига нисбатан салбий таъсирни юзага келтирди. Нафақат молиявий сектор, балки иқтисодиётнинг реал секторида ишлаб чиқаришнинг пасайиши кузатилди. Буни қуйидаги ривожланган мамлакатлар мисолида кўриш мумкин (3-расм).

8SQ, England, 2005, 409 p.

⁴² Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 5-бет.

3-расм. Ривожланган мамлакатларда 2007-2008 йилларда ЯИМнинг ўсиш суръатлари ва 2009 йил истиқбол кўрсаткичлари

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида иқтисодий ўсиш суръатларида кескин ўзгариш содир бўлган. Инқироздан жиддий азият чекаётган Буюк Британия ва Германияда 2009 йилда ялпи ички маҳсулотни ишлаб чиқаришда 2008 йилга нисбатан тегишли равишда 0,1 ва 0,2 фоизга пасайиш кутилмоқда.

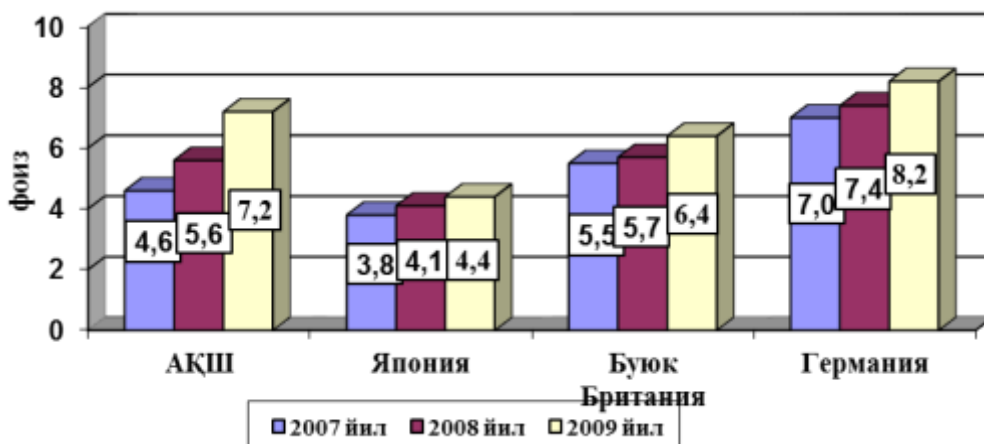
2008 йилнинг охирига келиб, “Женерал моторс” “Форд” ва “Тойота” каби автомобил ишлаб чиқарувчи компанияларнинг савдо ҳажми тегишлича 45,30 ва 20 фоизга камайган.

Шуниси ажабланарки, халқаро экспертлар жаҳон молиявий инқирозининг келиб чиқишига АҚШнинг жаҳон ялпи ички маҳсулотининг асосий фаол истемол қилувчиси ҳисоблангалигини келтириб ўтишади. Маълумотларга қараганда, АҚШнинг жаҳон ялпи ички маҳсулотини ишлаб чиқишдаги ҳиссаси 20%ни ташкил қилсада, унинг истеъмолидаги ҳиссаси қарийиб 40%ни такшил қилади.

2 - О Қ И Б А Т

Ишсизлик даражаси ортади

Молиявий инқироз туфайли кўпгина корхона, муассаса ва ташкилотлар банкротлик ҳолатига туша бошлади. Натижада ишсизлар армияси юзага кела бошлади. Айниқса, АҚШ, Европа Иттифоқи, Япония, Украина ва бошқа қатор мамлакатларда ғоят ташвишли ҳолат юзага келган (4-расм).

4-расм. Ривожланган мамлакатларда 2007-2008 йилларда ишсизлик даражаси ва 2009 йил истиқбол кўрсаткичлари.

Расмдаги маълумотлардан кўринадики, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларидаги ишсизлик кейинги 3 йил мобайнида ўсиб бориши кузатилмоқда. 2009 йилда АҚШда ишсизлик даражаси 7,2%, Японияда 4,4%, Буюк Британияда 6,4%, Германияда 8,2% га ўсиши кутилмоқда. Бу ўз-ўзидан ижтимоий трансфертларнинг кўпайиши ҳисобига давлат харажатларининг ўсишига олиб келади.

Шунга кўра, ҳукуматлар даражасида инқироздан чиқиш бўйича давлат дастурларини ишлаб чиқишда бандлик масалаларини, талабни рағбатлантириш орқали ишлаб чиқариш кўламини кенгайтиришга қаратилган кескин чораларни кўриш масаласини кўнадаланг қилиб кўймоқда.

Сабаби, бугунги ишсизлик 1982 йил даражасига кўтарилмаган. ЯИМ ҳажми ҳам ўша даврдагидек кескин тушиб кетгани йўқ. Шунга қарамай иқтисоднинг ўз мувозанатини тиклашига бўлган ишончсизлик 80-йиллардан кўра кўпроқ.

Агар 80-йиллар инқирози пайтида кимдир, бу инқироз 30-йиллардаги Буюк Тушқунлик давридек оғир бўладими, деб сўраса, бунга ҳамма ўйлаб ўтирмасдан “йўқ” деб жавоб берган бўларди. Ҳозир айти шу савол яна сўралса, мутахассислар ҳам жўяли бир жавоб айта олмаслиги аниқ. Чунки бўлиб ўтган воқеалар, бой берилган рақамлар АҚШ иқтисодиётининг эртаси ҳақида ишончли хулоса бермайди.

2008 йил сентябр ойида АҚШнинг «CNN» телекомпанияси ўзининг вебсайти орқали «Буш маъмурияти мамлакатни иқтисодий таназзулдан қутқара оладими?» деган савол билан онлайн - сўров ўтказганда, унда иштирок этган 131 минг 208 нафар кишидан 18 фоизгина «ҳа» деб, 82 фоизи эса «йўқ» деб жавоб берган эди.

Ҳақиқатдан ҳам, АҚШ нинг ўша пайтдаги Президенти Буш етакчилигидаги маъмурият мамлакатни таназзул домидан қутқара олмади. Гарчи, ноябр ойида компанияларнинг ноликвид активларини давлат томонидан сотиб олиш ва иқтисодий пасайиш даражасини камайтириш учун «Полсон режаси»га кўра 100 миллиард доллар ажратилган бўлса-да, вазият ўзгармади.

Бугунги кунда ишсизлик даражаси ортгандан ортиб бормоқда. АҚШ Меҳнат Вазирлигининг маълум қилишича, мамлакатда ишсизлар сони 13,2 миллион кишига етган. Жорий йилнинг март ойида мамлакатда ишсизлик 8,1 фоиздан 8,5 фоизга ошган. Ўтган бир ойнинг ўзида 69 минг киши ўз иш жойидан ажралган. Бу

сўнги 33 йил ичида энг ёмон кўрсаткичдир. Энг йирик завод “Chrysler” жорий йил охирига қадар бутун дунёдаги бўлимларида иш ўринларининг қарийб чорак қисмини қисқартиришни эълон қилди.⁴³

Япония корпорацияси 8 минг ходимини ишдан бўшатишини маълум қилди. Бу чора компанияга йилига 1,1 миллиард доллар тежаб қолиш имконини беради, дея хабар қилади “Lenta.ru”. Компанияда 2008 йилда жами бўлиб 160 минг нафар ишчи фаолият кўрсатади. Шу тариқа “Sony” ўз ходимларининг қарийб 5 фоизини ишдан бўшатади.

Россияда 2008 йилда иш ҳақи фонди тушиб кетди. Тахминларга кўра 2009 йилда 1 миллион нафар ишчи ишдан бўшатилади. Инфляция йил бошидан бери 3 фоизга етди, бюджет танқислиги оқибатида 1,7 миллион киши ишсиз қолган. Ўсиб бораётган ишсизлик шароитида 2009 йилда бюджет дефицити ЯИМнинг 10 фоизини ташкил қилади.

2008 йил охирида “Sony” йиллик даромадларини икки бараварга камайтириб, бир қатор заводларини ёпишга ҳамда оммавий қисқартиришга мажбур эканлигини эълон қилди. Шунингдек, компания электроника ишлаб чиқариш бўлимларидаги сармоясини 30 фоизга қисқартириб, зарур бўлмаган ишлаб чиқаришдан бош тортди.

Умуман олганда глобал молиявий инқироз ЯИМни ишлаб чиқариш суръатининг кескин пасайиши билан ишсизлик даражасининг юқори даражада интеграциялашиш натижасида жаҳон иқтисодиётини стагфляцияга⁴⁴ учрашига олиб келди. Бу жараён Ғарб мамлакатларида 70-йилларда, собиқ иттифокда 80 – йиллар охири ва 90-йиллар бошида юз берди.

Хуллас, бугун бутун дунё жаҳон инқирози ваҳимасига тушиб қолган. Ишсизлик даражаси ошиб, аҳоли турмуш даражаси тушиб кетмоқда. 2009 йилда 1,4 миллиард киши (Бутунжаҳон меҳнат ташкилотининг маълумотига кўра), яъни сайёра аҳолисининг салкам чорак қисми кашшоқлик ёқасига келиб қолган...

3- О Қ И Б А Т

Бюджет тақчиллиги ортади

Юқорида таъкидланганидек, молиявий инқироз дастлаб 2007 йилнинг бошида АҚШнинг Калифорния ва Флорида штатларида кўчмас мулк бозорида бошланади. Бу ипотека кредитнинг банкларга тўлов муддатида қайтмаслиги ва фуқароларнинг ипотека кредит маблағлари ва фоизини тўлов қобилиятининг йўқлиги билан характерланади. Бундай қобилиятнинг йўқолиши фонд биржаларига, сўнгра банкларга кириб борди. Бу ҳол АҚШни қамраб олиб грипп ва бошқа инфекциялар касалликлар эпидемияси сингари шахдам қадам ташлаб, бутун сайёра миқёсда

⁴³ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 411 p.

⁴⁴ **Стагфляция** (лат. Stagno-кўлмақ ва inflation-шишмоқ, пуфланган иқтисодиётнинг турғунлик, инфляция билан характерланувчи ҳолати. Стагфляция белгилари: иқтисодий ўсиш ғоят суст боради ёки юз бермайди, ишсизлик кўпаяди, тирикчилик қиймати ўсади, инфляция кучаяди, ишлаб чиқариш кувватлари тўла ишлатилмайди, инвестиция жараёни сустлашади, ижтимоий барқарорлик ортади.

тарқалади.

Шу тарика молиявий инқироз ликвидлик муаммосига айланиб сурункали бюджет тақчиллигини юзага келтиради. Бу ҳолат домино эффекти сингари бир молиявий муассасадан бошқасига, бир мамлакатдан бошқа мамлакатга ёйилиб, дунёнинг етакчи фонд бозорларида энг йирик компаниялар индекслари ва акцияларидаги бозор қийматининг ҳалокатли даражада тушишига олиб келди.

4- О Қ И Б А Т

Халқаро савдо ҳажми кескин камаяди

Сўнгги йилларда ривожланган мамлакатларда сурункали бюджет тақчиллиги ва ташқи савдо сальдосининг кескин тушиши жаҳон молиявий инқирознинг муҳим оқибатларидан деб саналаяпти (7-жадвал).

7-жадвалдан кўринадики, 1996 йилда ривожланган мамлакатлар ҳиссасига 46,2 млрд. доллар ҳажмдаги ижобий ташқи савдо сальдоси тўғри келган бўлса, 2007 йилга келиб бу кўрсаткич 798,8 млрд.доллар ҳажмдаги салбий сальдони, яъни тақчилликни ташкил қилган.

Аксинча, бу даврда ривожланаётган мамлакатларда бутунлай тескари манзара кузатилиб, уларнинг 87,5 млрд.долл. ҳажмдаги салбий ташқи савдо сальдосини 509,7 млрд.долл. ҳажмдаги ижобий ташқи савдо сальдосига айланган.

7-жадвал

Дунёнинг айрим мамлакатлари ташқи савдо сальдосидаги ўзгаришлар (млрд. АҚШ долл.)

Мамлакатлар	1996 йил	2007 йил
Ривожланган мамлакатлар, жами	46,2	-798,8
АҚШ	-120,2	-854,7
Япония	65,4	81,0
Европа Иттифоқи	88,5	-228,0
Бошқалар	12,5	202,2
Ривожланаётган мамлакатлар, жами	-87,5	509,7
Хитой	7,2	562,0
Яқин Шарқ ва Африка	5,9	311,0
Бошқалар	-100,6	-363,3

Жаҳон иқтисодиётида кузатилган бундай номутаносиблик ҳолатлари, яъни ривожланаётган мамлакатлар савдо балансида ижобий сальдо ўсаётган шароитда айрим ривожланган мамлакатлар ташқи савдо балансидаги йирик микдордаги тақчилликнинг вужудга келиши дунё мамлакатлари валюта захираларининг ўзгаришига олиб келди. Хусусан, кейинги йилларда Хитой, Япония, Яқин Шарқ мамлакатлари валюта захиралари кескин ўсди. Маълумотларга кўра, сўнгги пайтларда халқаро валюта захираларининг 3,4 трлн. доллари, яъни жами захираларининг қарийб 59% Осиёнинг 10 та мамлакати ҳиссасига тўғри келмоқда.

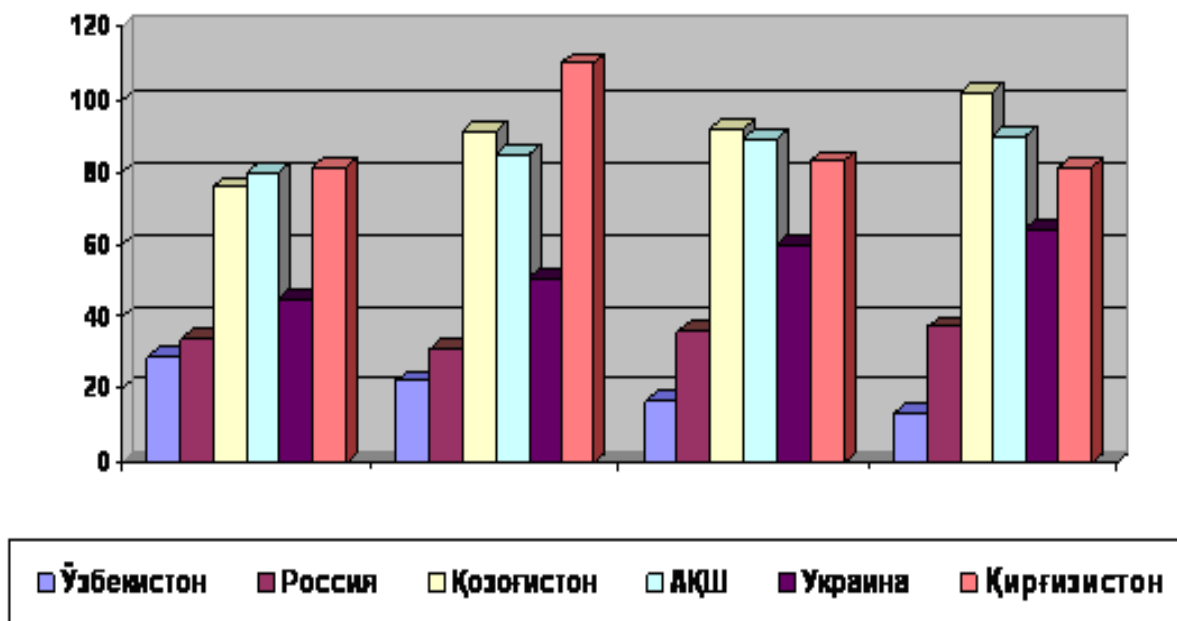
Бундай юқори даражадаги дисбаланс, номувофиқликнинг мавжудлиги, хусусан Хитой савдо балансида йирик миқдордаги профицит, АҚШда эса, аксинча катта миқдордаги дефицит сақланиб қолмоқда. Ажабланарлиси, АҚШ савдо баланси дефицитнинг қарийб 90 фоизи Хитой, Япония, Германия ва Араб давлатлари савдо балансидаги профицит ҳисобидан қопланмоқда.⁴⁵

Бундан ташқари, 10 та Осиё давлатига жаҳон халқаро валюта захираларининг 59 фоизи (3,4 триллион АҚШ доллари) тўғри келмоқда. Шундай шароитда 1957 йилдаги Мексикадан хорижий инвестицияларнинг чиқиб кетиши билан боғлиқ инқироздан етарли хулоса чиқармаган АҚШ ҳукуматининг ташқи қарзлари ўсиб борди ва жами ҳукумат қарзларининг таркибида ташқи қарзларнинг салмоғи қарийб 44%дан ортиб кетди. Бу ҳолат биринчидан, кредиторларнинг АҚШ миллий иқтисодиётининг барқарорлигидан манфаатдорлигини ортишига ва Федерал бюджетнинг қарзлар амортизацияси ҳамда фоизларни тўлаш учун қарзларга хизмат кўрсатиш бўйича давлат харажатларининг ортишига ҳам олиб келди.

5-расмдан кўриниб турибдики, кейинги 4 йил мобайнида хусусан, АҚШ ва айрим Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги давлатлари (Қирғизистондан ташқари) ташқи қарзларининг ялпи ички маҳсулотларига нисбатан салмоғи ортиб борган. Хусусан, 2008 йилда АҚШ ташқи қарзларининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан салмоғи қарийб 90%ни ташкил қилган.

Бу кўрсаткич Россияда 37%ни, Қирғизистонда 102%ни, Украинада 64%ни ташкил этган. Қирғизистонда эса кейинги 3 йил мобайнида пасайиш тенденцияси кузатилиб 2008 йилда 81%ни ташкил қилган.

Бу борада Ўзбекистон Республикасида ижобий тенденция кузатилмоқда. Яъни, амалга оширилган оқилона иқтисодий сиёсат натижасида ташқи қарзларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи 2005 йилдаги 29%дан 2008 йилда 13,3%га қадар қисқарган.

5-расм. Жаҳондаги айрим давлатлар ташқи қарзининг ЯИМга нисбатан

⁴⁵ Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005, 412 p.

динамикаси, фоизда.

5- О Қ И Б А Т

Хорижий инвестициялар оқими кескин камаяди

Маълумки, хорижий инвестицияларни жалб қилишда қўйидаги омиллар устувор аҳамиятга эга:

❖ *“Очиқ эшиклар” сиёсати*

❖ *Қулай инвестиция муҳити*

❖ *Имтиёз ва афзалликлар тизими*

Молиявий инқирознинг глобаллашуви жаҳон хўжалиги интеграциясида иштирок этувчи ҳар бир мамлакатнинг инвестицион фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади ва инвестициялар оқимини кескин камайишига олиб келади. Бу ҳолат эса ишсизлик даражасининг ортиши билан боғлиқ жиддий ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради.

Назорат саволлари

1. Инқироз деганда нимани тушунасиз?
2. Молиявий инқироз иқтисодий инқироздан нима билан фарқ қилади?
3. Социал соҳада ҳам инқироз бўлиши мумкинми?
4. Рецессия нима?
5. Секьюритизация деганда нимани тушунасиз?
6. Ипотека кредити тижорат кредитидан нима билан фарқ қилади?
7. Молия бозори деганда нимани тушунасиз? Фонд бозори деганда-чи?
8. Валюта фонди нима мақсадда ташкил этилган?
9. Депрессия нима?

Фойдаланилган адабиётлар:

Махсус адабиётлар

1. Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005
2. Murray N. Rothbard, The Mystery of banking, Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama, 2008
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” номли асарини ўрганиш бўйича ўқув-услубий қўлланма, Тошкент «IQTISOD-MOLIYA» 2009
4. Муллажонов Ф.М. ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. Т. ”Ўзбекистон” 2011.
5. Норқобилов С., Дадабоева Х., Жўраев Ў. Халқаро амалиётда банк назорати.

Магистрлар учун дарслик / Тошкент Молия институти.–Т.: “IQTISOD–MOLIYA”,
2007, 180 бет.

Интернет ресурслари

1. www.economics.ru
2. www.ifmr.uz
3. www.lex.uz
4. www.ziyonet.uz
5. www.bankir.uz
6. www.cbu.uz
7. www.forex.com
8. www.bankinfo.uz
9. www.uzland.uz
10. www.google.uz

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

Масала №1

Акциядорлик жамиятининг устав капитали 1 миллиард сўм бўлиб, унинг таркибида 80 фоизи оддий акциялар ва 20 фоизи имтиёзли акциялардан иборат. Акцияларнинг номинал қиймати 10000 сўм. Акциядорлик жамиятининг уставда имтиёзли акциялар бўйича йиллик дивиденд 15 фоиз қилиб белгиланган. Акциядорлик жамиятининг умуй йиғилишида йил натижаларига асосан акциялар бўйича дивидендларни тўлаш учун жами 200 миллион сўм ажратилди. Ажратилган суммадан имтиёзли акцияга қанча дивиденд ва оддий акцияга қанча дивиденд тўланишини ҳисобланг.

Масала №2

Акциядорлик жамиятининг акциясини номинали 10000 сўм. “Тошкнет” Республика фонд биржасида акциядорлик жамиятининг ҳар бир акцияси 14500 сўмдан сотилди. Акциядорлик жамияти акциясининг бозор курсини ҳисобланг.

Масала №3

Сармоядор биржадан номинали 10000 сўм бўлган корпоратив облигацияни 9000 сўмдан сотиб олди. Мазкур корпоратив облигация бўйича йиллик фоиз ставкаси 20 фоиз ва фоиз йил охирида тўланади. Корпоратив облигациянинг амал қилиш муддати 3 йил. Корпоратив облигациянинг жорий даромадлигини ҳисобланг.

Масала №4

Акциядорлик жамиятининг устав капитали 2 миллиард сўм бўлиб, унинг таркибида 90 фоизи оддий акциялар ва 10 фоизи имтиёзли акциялардан иборат. Акцияларнинг номинал қиймати 20000 сўм. Акциядорлик жамиятининг уставда имтиёзли акциялар бўйича йиллик дивиденд 10 фоиз қилиб белгиланган. Акциядорлик жамиятининг умуй йиғилишида йил натижаларига асосан акциялар бўйича дивидендларни тўлаш учун жами 250 миллион сўм ажратилди. Ажратилган суммадан имтиёзли акцияга қанча дивиденд ва оддий акцияга қанча дивиденд тўланишини ҳисобланг.

Масала №5

Акциядорлик жамиятининг акциясини номинали 15000 сўм. “Тошкнет” Республика фонд биржасида акциядорлик жамиятининг ҳар бир акцияси 27500 сўмдан сотилди. Акциядорлик жамияти акциясининг бозор курсини ҳисобланг.

Масала №6

Сармоядор биржадан номинали 100000 сўм бўлган корпоратив облигацияни 95000 сўмдан сотиб олди. Мазкур корпоратив облигация бўйича йиллик фоиз ставкаси 20 фоиз ва фоиз йил охирида тўланади. Корпоратив облигациянинг амал қилиш муддати 3 йил. Корпоратив облигациянинг жорий даромадлигини ҳисобланг.

Масала №7

Марказий банкдан тижорат банки 7 иш кунига 200 млн. сўм кредитни юқориликвид активлар гарови асосида, тўлаши кечиктириб бўлмайдиган тўловлар учун беришни илтимос қилди. Марказий банкда депонентланган мажбурий захиралари 600 млн. сўмна ташкил қилади. Гаровга 200 млн. сўмлик давлат қимматли қоғозлари тақдим этилади.

Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Ушбу кредитни олишга қандай банкларнинг ҳуқуқи бор?
2. Ушбу тижорат банкига қандай хажимда кредит бериш мумкин?
3. Гаров объекти бўлиб қандай давлат қимматли қоғозлари ҳисобланади?
4. Ушбу кредит қандай фоиз ставкалари бўйича берилиши мумкин?
5. Кредит муддатида қайтарилмаса қандай иқтисодий чора кўрилиши мумкин?

Масала №8

Фуқаро Икромов А. ўзининг ихтиёридаги депозит омонат-сертификатини муддатдан олдин топширмақчи. Депозит – омонат сертификатини номинали 50000 сўм, амал қилиш муддати 1 йил ва у бўйича йиллик фоиз ставкаси 16 фоизни ташкил этади. депозит – омонат сертификати бўйича 7 ой муддат ўтган. Тижорат банки фуқаро Икромов А.га депозит – омонат сертификати бўйича қанча миқдорда фоиз тўлаб беради.

Масала №9

Сармоядор биржадан номинали 100000 сўм бўлган корпоратив облигацияни 85000 сўмдан сотиб олди. Мазкур корпоратив облигация бўйича йиллик фоиз ставкаси 16 фоиз ва фоиз йил охирида тўланади. Корпоратив облигациянинг амал қилиш муддати 3 йил. Корпоратив облигациянинг жорий даромадлигини ҳисобланг.

Масала №10

Акциядорлик жамиятининг акциясини номинали 20000 сўм. “Тошкнет” Республика фонд биржасида акциядорлик жамиятининг ҳар бир акцияси 45500 сўмдан сотилди. Акциядорлик жамияти акциясининг бозор курсини ҳисобланг.

Масала №11

Марказий банкдан тижорат банки 2 иш кунига 500 млн. сўм кредитни юқориликвид активлар гарови асосида, тўлаши кечиктириб бўлмайдиган тўловлар учун беришни илтимос қилди. Марказий банкда депонентланган мажбурий захиралари 1000 млн. сўм ташкил қилади. Гаровга 400 млн. сўмлик давлат қимматли қоғозлари тақдим этилади.

Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Ушбу кредитни олишга қандай банкларнинг ҳуқуқи бор?
2. Ушбу тижорат банкига қандай хажимда кредит бериш мумкин?
3. Гаров объекти бўлиб қандай давлат қимматли қоғозлари ҳисобланади?
4. Ушбу кредит қандай фоиз ставкалари бўйича берилиши мумкин?
5. Кредит муддатида қайтарилмаса қандай иқтисодий чора кўрилиши мумкин?

Масала №12

Акциядорлик жамиятининг устав капитали 2 миллиард сўм бўлиб, унинг таркибида 95 фоизи оддий акциялар ва 5 фоизи имтиёзли акциялардан иборат. Акцияларнинг номинал қиймати 15000 сўм. Акциядорлик жамиятининг уставда имтиёзли акциялар бўйича йиллик дивиденд 10 фоиз қилиб белгиланган. Акциядорлик жамиятининг умумий йиғилишида йил натижаларига асосан акциялар бўйича дивидендларни тўлаш учун жами 200 миллион сўм ажратилди.

Ажратилган суммадан имтиёзли акцияга қанча дивиденд ва оддий акцияга қанча дивиденд тўланишини ҳисобланг.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-Кейс

Ёғочни қайта ишлаш уюшмаси факторинг фирмаси билан регресс ҳуқуқи билан ҳисобларнинг олдиндан тўлови бўйича факторинг хизматидан фойдаланишга шартнома тузди. Шартномага мувофиқ рақам - фактураларнинг олдиндан тулови бўйича аванс тўлови ҳисоб миқдорининг 90% ини ташкил қилади. Факторинг хизмати учун комисион тўловлар рақамлар айланмасидан йиллик 0.75% га тенг деб белгиланди. Фирма берган баҳоси бўйича шубҳали қарзлар учун рақам айланмасидан 2.5% йиллик комисион тўлов олади. Бу фоиз ўтган йилга нисбатан кўпдир. Рақам- фактураларнинг ўртача айланиши - 45 кун. Банк кредити бўйича фоиз ставкаси - йиллик 18%.

Маҳсулот реализациясининг йиллик айланмаси – 22 млн. сўм. Ундан 60%и факторинг фирмасига келиб тушган. Маҳсулот реализацияси ҳар ойда бир текисда амалга оширилади.

Топиш керак:

1. Етказиб берувчи ва фирма ўртасидаги факторинг шартномаларини турларини айтинг. Ҳозирги пайтда шартноманинг қайси тури тузилган ва унинг асосий шартлари қандай.

2. Ушбу шартнома асосида фирма режалаштираётган фойда суммасини ҳисобланг.

3. Факторинг фирмаиси рискни камайтиришнинг қайси усулини қўллашини кўрсатинг.

2-Кейс

Қуйидаги жадвалда тижорат банклари баланс маълумотлари келтирилган.

Кўрсаткичлар	Тижорат банклари					
	Ўз Р ТИФ Миллий Банки			АТБ "Агробанк"		
	миқдори, (млн.сўм)	салмоғи, фоизда	жами банк капита лидаги улуши, фоизда	Миқ- дори, (млн, сўм)	салмоғ, фоизда	жами банк капитал- идаги улуши, фоизда
I даражали капитал						
Устав капитали	22 386			50 000		
Қўшилган капитали	0			1 444		
Капитал захиралар	18 082			52 493		
Девалвация захираси	503 705			0		
Тақсимланмаган фойда	67 080			16 404		
Жами:						
II даражали капитал						
Жорий йилнинг соф фойдаси	30 388			10 499		

Қарт баҳолаш захираси	3 875			394		
Субординар қарз	0			0		
Жами:						
Регулятив капитал	645 776			131 233		

Аниқланг:

1. Тижорат банклари капитали таркиби ва динамикасига тавсиф беринг.
2. Тижорат банкларидаги жами I- даражали ва II- даражали капитал миқдорини ва улушини ҳисобланг.
3. Банкнинг жами ва регулятив капиталини аниқланг.
4. Умумий ҳулоса беринг.

3-кейс

Маер Амшел Ротшилд Ротшилд банкирлари сулоласи асосчиси ва машҳур немис банкири бўлиб инсоният таърихидаги энг бадавлат оила саналади. Уни баъзи бир манбаларда Халқаро молиячиларнинг отаси деб билишади, шунингдек ҳамма вақтнинг энг буюк йигирмата бизнесменларнинг ичидан 2005-йилдаги кўрсаткичларга биноан Форбес оммабоп журналида 7- ўринни эгаллаган.

Маер Амшел Ротшилд 1744-йилнинг қишида Майндаги Франкфуртдаги келиб чиқиши яхудий миллатига мансуб Амшел Моисей Ротшилд (1755-йилда вафот этган) ва Шонче Ротшилдлар оиласининг саккизинчи фарзанди бўлиб дунёга келган. Ротшилдлар авлоди аслида бу исмни 1577-йилдан бери давом эттиришади ва биринчилардан бўлиб бу номни Изаак Элчанан Ротшилд ўзининг исмига қўшиб олган. Бу ҳолатга унинг уйи Жуденгассе пештоқида битилган Зум Ротен Шилд деган сўзларга бўлган қизиқиш сабаб бўлган. Кейинчалик набиралари унинг шарафига бу фамилияни ўз наслдошлар орасида давом эттириб келишади ва 1664-йилда Ротшилдлар оиласи бошқа Жуденгассе – Хинтерпфанн номли уйга кўчиб ўтишган, шунингдек ушбу ҳонадон Ротшилдларнинг фикрича, 19-асрнинг бошига қадар оилавий бизнесни ривожлантирган уй деб ҳисоблашган. Маернинг отаси валюталар айирбошлаш ва савдогарлик бизнесига эга бўлган ҳамда ўша даврларда шахзода Гессеннинг шахсий танга бўйича ҳомийси бўлган. Оилавий уйлари эса, унинг отаси барпо этган дўконнинг устки қисмида жойлашган бўлиб, энига уйнинг ҳажми 3.4 метрни ташкил этган. Лекин уйнинг торлигига қарамасдан ўша даврда ушбу ҳонадонда 30 кишидан ортиқ одам яшаган.

Муҳокама учун саволлар:

1. Нима деб ўйлайсиз, банкларни ривожланишида банкирлар оиласининг аҳамияти мавжудми?
2. Агар сиз ҳам банкирлар оиласи аъзоси бўлганингизда иқтисодиётда қандай ишларни амалга оширган бўлардингиз?
3. Нима сабабдан Ротшилдлар оиласидан кредит олиш осон ҳисобланган?
4. Бошқа банкирлар оиласини биласизми?
5. Банклар оиласининг камчиликлари ва авзалликлари?

4-кейс

ЖТТБ-дунёда биринчи давлатлараро инвестициялар институти булиб, ХВФ билан бир вақтда 1944 йилнинг июл ойида ташкил қилинган.

Жаҳон бозорининг ташкилий тизими раҳбар ташкилоти бўлиб Бошқарувчилар Кенгаши директорлар (ижрочи ташкилотлар) ҳисобланади.

1993 йилга қадар ЖБ аъзолари сони 176 тага эди, шунга қарамай, Банк тизимининг унча катта булмаган иқтисодий ва ишлаб чиқариши ривожланган мамлакатлар гуруҳи бошқаради. АҚШ бунга бошчилик қилади. 1993 йилнинг 30 июлидан бошлаб банк фаолиятини «этилик» бошқаради, бу АҚШ, Франция, Япония, Германия, Буюк Британия, Италия ва Канада давлатларидир.

ЖБ Бош органи Вашингтонда жойлашган ва АҚШ ўзининг устиворлигини доим билдириб туради, лекин кейинги пайтларда Ғарбий Европа ва Япония мамлакатларининг таъсири кучаймоқда.

ЖБ президенти Америка мамлакатининг давлат раҳбарлари ёки молия тизимининг бошқарувчиларидан сақланиб келган. 1968-81 йилларда АҚШ муҳофаа вазири Р.Макнамара, ундан кейин АҚШ хусусий банклар президенти О.Клаузен бўлган. 1980 йил охиридан АҚШ Конгрессининг аъзоси Б.Коннейбл раҳбарлик қилган, 1990 йиллардан буён яна бу лавозимни молия бизнеси вакили Л.Крестон эгаллади.

Ўз фаолиятини эса 1946 йил июлдан бошлаган. Ҳозирги кунга келиб унинг ажратган қарзлари жами 594 млрд \$ га эди. Унинг аъзолари сони 184 тани ташкил этади.

Ҳодимлари сони 10000 дан ортиқ бўлиб дунёда 120 дан ортиқ офисига эга Банк асосан икки турдаги ссудалар ажратади:

- бири бу иқтисодий-ижтимоий ривожланишни рақбатлантириш мақсадида Инвестицион ссудалар;

- иккинчиси сиёсат ва институционал ислохотларни молиялаштириш мақсадида Ривожланиш сиёсати қарзларидир.

Ўзбекистон Жаҳон банкига 1992 йил 21 сентябрда аъзо бўлди, унинг олдидаги мажбуриятлари бажариш учун 12,1 млн. АҚШ доллари миқдорда бадал тўлади.

Жаҳон банки 1993 йили Тошкентда ўз ваколатхонасини очди ва унинг Ўзбекистондаги асосий йўналишлари қуйидагилардан иборатдир:

- Ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳаларни ривожлантириш бўйича лойиҳаларни амалга оширишга молиявий жиҳатдан кўмак бериш;

- Бозор структурасининг шаклланишида техник ёрдам кўрсатиш;

- Мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш

Жаҳон банки гуруҳининг Бошқарувчилар кенгаши 06.12.11да банкнинг Ўзбекистон билан ҳамкорлик қилишининг янги стратегиясини қабул қилди. Ушбу стратегия Жаҳон банкнинг 2012-2015 – йиллардаги Ўзбекистондаги фаолияти бўйича бош дастур бўлиб хизмат қилади.

Ушбу йиллар давомида банк Ўзбекистонга 1,3 миллиард доллар миқдорида молиявий пакетни тақдим қилиб, унинг ичига Жаҳон банки гуруҳи таркибига кирувчи Халқаро ривожланиш ассоциациясининг (International Development Association) имтиёзли кредитлари ва Халқаро тараққиёт ва тикланиш банкнинг (International Bank for Reconstruction and Development) қарзлари киради.

Янги стратегияни амалга оширишда 2008-2011 – йиллар давомида амалга оширилган олдинги стратегиянинг ижобий тажрибаларидан фойдаланилади, –

дейди Жаҳон банкининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси раҳбари Такуя Камата. Ўзбекистон улкан имкониятларга эга мамлакат. Мамлакат ёшлари яхши таълимга эга – бу бебаҳо ресурс”.

Муҳокама учун саволлар:

1. Жаҳон банки кредитларни қандай мамлакатларга беради?
2. Жаҳон банкининг Ўзбекистон билан алоқалари қандай ҳолатда?
3. Жаҳон банкининг авзалликлари ва камчиликлари.
4. Мамлакатлар ўртасида иқтисодий ҳамкорликни ривожлантиришда Жаҳон банкининг ўрни қандай деб ўйлайсиз?

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

1) Мустақил таълимни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

«Замонавий банк иши» модули бўйича тингловчиларнинг мустақил таълими шу модулни ўрганиш жараёнининг таркибий қисми бўлиб, услубий ва ахборот ресурслари билан тўла таъминланган.

Ушбу модулни тингловчилар томонидан ўзлаштирилганлик даражасини аниқлаш мақсадида қуйидаги кўринишда мустақил ишлар ташкил этилади:

- аудитория шароитида- тест (0.5 балл);
- аудиториядан ташқари – кейс(1 балл) ва реферат (1 балл).

Модулга оид кейс-стади ва рефератни Ахборот ресурс маркази манбалари ҳамда изланиш объекти бўлмиш тижорат банкларининг иқтисодий кўрсаткичлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларини тўплаган ҳолда бажарилади. Мустақил таълим натижалари модул бўйича баҳолаш мезонлари асосида баҳоланади.

2) Мустақил таълим мавзулари

1. Ўзбекистон республикасининг бугунги кундаги банк тизими ва унинг асосий операциялари.

2. Тижорат банклари капиталига қўйилган талаблар.

3. Ўзбекистон республикаси Марказий банки томонидан тижорат банкларини назорат қилиш ва фаолиятини тартибга солиш инструментлари. Тижорат банкларининг бугунги кундаги фаолиятини такомиллаштириш муаммолари.

4. Ҳисоб-китоб операцияларининг иқтисодий мазмуни ва моҳияти.

5. Банк электрон тўлов тизими. Банк пластик карточкалари билан ҳисоб-китоблар.

6. Факторинг ҳисоб-китоблар моҳияти. Факторинг турлари ва уларга характеристика.

7. Тижорат банкларининг маблағлари ва уларнинг таркибий тузилиши. Банкларнинг пассив операциялари. Тижорат банклари кредит потенциални тузилиши.

8. Тижорат банклари капитали ва уларни таркиби.

9. Марказий банк томонидан тижорат банклари капиталига қўйилган талаблар.

10. Капитални етарлилик курсатгичи.

11. Тижорат банклар фаолиятида депозит операцияларини аҳамияти ва ташкил қилиш қоидалари.

12. Банкларнинг молия бозоридан оладиган маблағлари ва уларни купайтириш йуллари.

13. Банк кредит потенциалига таъсир қилувчи омиллар ва уларни бошқариш.

14. Тижорат банкларининг актив операциялари ва уларни таркибий тузилиши.

15. Банк активларнинг риск ва даромад даражаси бўйича тавсифи. Банкларнинг кредит операциялари ва уларни таркибий тузилиши.

16. Тижорат банклари кредит портфели, унинг баҳоси ва бошқарилиши.

Тижорат банклар томонидан замонавий кредитлаштириш тизими.

17. Тижорат банкларининг кредит сиёсатини намоён қилувчи омиллар. Кредит бериш тамойиллари ва уларнинг қисқача тавсифи.

18. Кредит таъминоти ва уни ҳозирги кундаги мавжуд муаммолари.

19. Банк ссудалари, қаттиқ, гаров ва қимматбаҳо қоғозларни таъминлаш формалари ва кўринишлари.

20. Векселлардан, факторингли операциялардан ва шу кабилардан фойдаланиш механизми ва тартиби.

21. Банк ссудаларини таъминлаш шакллари ва турлари.

22. Жаҳон молиявий инқирози шароитида республикада молиявий бозорнинг роли.

23. Молиявий бозор ва бунда тижорат банкларининг роли.

24. Қимматбаҳо қоғозлар бозорини тузулиши ва қатнашчилари. Банкларнинг қимматбаҳо қоғозлар бўйича тижорат ва инвестицион операциялари.

25. Банк қимматбаҳо қоғозларни эмитенти сифатида, банкларнинг эмиссион таъсис фаолиятини ташкил этиш.

26. Қимматбаҳо қоғозлар бўйича банкларнинг воситачилик операцияларини мазмуни.

27. Банкларнинг брокерлик операцияларини амалга ошириш қонунлари. Банкларнинг қимматбаҳо қоғозлар операцияларини тартибга солиш ҳужжатларини расмийлаштириш, жамгарма сертификатлари.

28. Вексель умумий кредит ва ҳисоб-китоб ҳужжати сифатида.

29. Тижорат банкларининг қимматбаҳо қоғозлар билан актив операциялари ва уларни туркумланиши.

30. Тижорат банклари инвестиция операцияларининг тузилиши ва уларни банк даромадини оширишдаги роли.

31. Валюта муносабатлари ва валюта операциялари.

32. Валюта муносабатлари тизимида банкларнинг ўрни, валюта операцияларини олиб боришда банкларнинг ҳуқуқи, банкларни валюта операцияларини лицензиялаш тартиби.

33. Ҳалқаро валюта қонунчилиги. Ўзбекистон Республикаси валюта қонунчилиги.

34. Тижорат банклари томонидан валюта операцияларини ўтказиш тартиби. Валюта бозори ва валюта биржаси.

35. Тижорат банклари томонидан миқозларни чет эл валютасида кредитлаш тартиби.

36. Ҳалқаро ҳисоб-китоблар ва унинг республика тижорат банклари томонидан ишлатиладиган асосий шакллари.

37. Валюта операцияларини ўтказиш қисми бўйича банкларнинг корреспондент муносабатлари.

38. Банк операциялари рисклари ва уларни пайдо бўлиш сабаблари.

39. Банклар таваккалчилигининг классификацияси ва уларга тавсиф.

40. Базель талаблари ва уларнинг банк тизимидаги аҳамияти.

41. Қарз олувчилар билан боғлиқ бўлган таваккалчилик.

42. Кредит таваккалчилиги-кредит олувчига тегишли бўлган асосий, фоиз ва улушни туланмай қолиш таваккалчилигининг ўрни.

43. Кредит таваккалчилигидан ҳимояланишни таъминловчи омиллар.

44. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар соҳасида банк таваккалчилиги ва унинг турлари.

45. Тижорат банклари рискларини баҳолаш ва бошқариш усуллари. Тижорат банклари таваккалчилиги бошқариш воситалари.

46. Ўзбекистондаги тижорат банкларда вужудга келадиган рисклар. Республикабанк тизимида банк таваккалчилигининг суғуртасини ривожлантириш муаммолари ва истиқболлари.

47. Банк баланси ликвидлилиги ва тўлов қобилияти тушунчаси.

48. Банк назоратини такомиллаштиришда хориж тажрибаси.

49. Тижорат банклари баланси ликвидлилиги курсатгичлари.

50. Марказий банк томонидан тижорат банклари ликвидлилиги ва тўлов қобилиятини тартибга солиш.

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
Банк активлари	бу банкка тегишли ҳамда моддий қийматга эга бўлган қийматликлар: нақд маблағлар, қарзларга берилган маблағлар, бинолар ва асбоб-ускуналардан ташкил топади	What a bank owns, including loans, reserves, investment securities, and physical assets. Bank assets are typically listed on the left-hand side of a bank's balance sheet.
Банк ликвидлиги	Банк ликвидлиги – бу банк томонидан ўзининг жорий ва келажакдаги мажбурият ва тўловларини ҳамда кредит бўйича мижозларнинг талабларини ўз вақтида бажариш мақсадида керакли вақтда ва миқдорда, зарар кўрмасдан ликвид маблағларни жалб қила олиш қобилиятларининг йиғиндисидир	A bank's liquidity is determined by its ability to meet all its anticipated expenses, such as funding loans or making payments on debt, using only liquid assets.
Бозор rischi	Валюта rischi, фоиз rischi ва фонд rischi	Market risk is the risk of losses due to adverse market movements depressing the values of the positions held by market players.
Валюта rischi	Валюта курси ўзгариши оқибатида юзага келадиган йўқотишлар	Foreign exchange risk is the risk of incurring losses due to fluctuations of exchange rates.
Капитал етарлилиги	банкнинг тўловга қобиллиги ва ликвидлигини таъминлаш имконини берадиган капиталнинг зарурий минимал даражаси	Percentage ratio of a financial institution's primary capital to its assets (loans and investments), used as a measure of its financial strength and stability.
Кредит rischi	кредитни ўз вақтида қайтарилмаслиги ва кредит шартларини бажарилмаслик хавфи.	Credit risk is the risk of losses due to borrowers' default or deterioration of credit standing. Default risk is the risk that borrowers fail to comply with their debt obligations.
Ликвидлилик rischi	Банк мажбуриятларини ўз вақтида бажараолмаслик хавфи.	Liquidity risk is broadly defined as the risk of not being able to raise cash when needed.
Операцион риск	Информацион тизимлардаги носозликлар, кредит операцияларини амалга оширишда ходимлар малакасининг етишмаслиги, персоналнинг фирибгарлик	Operational risks are those of malfunctions of the information system, of reporting systems, of internal risk monitoring rules and of procedures designed to take corrective actions on a

	риски	timely basis.
Пассив	талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар; жамғарма депозитлар; муддатли депозитлар; банкларнинг депозитлари; банклараро ссудалар;	Something that you owe. The biggest liabilities for most consumers are loans, including mortgages, car loans, credit-card balances, and installment accounts at stores.
Риск	Кредит муассасалари томонидан амалга оширилувчи банк операциялари характеридан келиб чикувчи зарар кўриш хавфи	Risk in finance is defined as the randomness of the return of investments, including both positive and negative outcomes. Under this view, a greater expected return is associated with a greater variability of outcomes.
Риск менжмент	Риск даражаси таҳлили ва оптимал стратегияни аниқлаш	Risk management is the identification, assessment, and prioritization of risks followed by coordinated and economical application of resources to minimize, monitor, and control the probability and/or impact of unfortunate events or to maximize the realization of opportunities. Risk management's objective is to assure uncertainty does not deflect the endeavor from the business goals
Тўловга қобилиятсизлик риски	Зарарларни қоплаш имконияти пасайиш хавфи	Solvency risk is the risk of being unable to absorb losses with the available capital.
Фоиз риси	Фоиз ставкаларининг ўзгариши натижасида юзага келадиган йўқотишлар хавфи	The interest rate risk is the risk of declines of net interest income, or interest revenues minus interest cost, due to the movements of interest rates.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Махсус адабиётлар

1. Shelagh Heffernan, Modern Banking, John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ, England, 2005

2. Murray N. Rothbard, The Mystery of banking, Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama, 2008

2. Интернет ресурслари

1. www.economics.ru
2. www.ifmr.uz
3. www.lex.uz
4. www.ziyonet.uz
5. www.bankir.uz
6. www.cbu.uz
7. www.forex.com
8. www.bankinfo.uz
9. www.uzland.uz
10. www.google.uz